

KURTULUŞUN İKİ YÜZÜ: HAKİKAT VE SİYASET
350. ÖLÜM YILDÖNÖMÜNDE KÂTİP ÇELEBİ

17 Kasım 2007

Açılış Konuşması

Mustafa Özel

Oturum Başkanı

İhsan Fazlıoğlu

Konuşmacılar

Bir Ömür Böyle Geçti:

Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri

Fikret Sarıcaoğlu

Kâtip Çelebi'nin İslah Düşüncesi

Eşref Altaş

Kâtip Çelebi'nin Medrese-İlmiye Eleştirisi
ve Modern Dönemdeki Anlamı Üzerine

Emrullah Bulut

Hazırlayan

Emrullah Bulut

Redaksiyon

N. Bilge Özel

**BİLİM
VE
SANAT
VAKFI**

Türkiye
Araştırmaları
Merkezi

BİLİM VE SANAT VAKFI

Türkiye Araştırmaları Merkezi 7

NOTLAR 12

Kurtuluşun İki Yüzü:
Hakikat ve Siyaset
350. Ölüm Yıldönümünde Kâtip Çelebi

Temmuz 2008

Vefa Cad. No. 56 34134 Vefa İstanbul

Tel 0212. 528 22 22 pbx

Faks 0212. 513 32 20

e-mail bisav@bisav.org.tr

www.bisav.org.tr

Türkiye Araştırmaları Merkezi

e-mail tam@bisav.org

Sunuş

Hiç kuşkusuz XVII. yüzyıl Osmanlısının, gerek fikirleri ve eserleri gerekse kendisinden sonraki dönemlere etkisi itibari ile, en önemli isimlerinden birisi 1609-1657 yılları arasında yaşamış Kâtip Çelebi'dir. Özellikle medreseler üzerinden Osmanlı eğitim sistemine yönelttiği eleştiriler ve Osmanlı siyasi kurumlarının zayıfladığı yönündeki siyasi eleştirileri dolayısıyla yüzyıllarca referans olarak kabul edilen Kâtip Çelebi'nin düşünceleri, eserleri ve siyaseti vefatının 350. yılı münasebetiyle Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen "Kurtuluşun İki Yüzü: Hakikat ve Siyaset" başlıklı bir panel ile masaya yatırıldı.

Kâtip Çelebi üzerine akademik çalışmalar yapan üç konuşmacının katılımıyla gerçekleştirilen panel Bilim ve Sanat Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı Mustafa Özel'in açılış konuşması ile başladı. Özel, konuşmasında, bilhassa sorduğu/cevap aradığı sorular bağlamında Kâtip Çelebi'nin klasik bir düşünür olma yönüne değindi. Açılış konuşmasının ardından söz alan ilk panelist Fikret Sarıcaoğlu, Kâtip Çelebi'nin -özellikle *Cihannüma*, *Süllemü'l-vüsûl* ve *Mizânü'l-Hak* adlı eserlerinden hareketle- ilmi serüveni üzerine bir sunum yaptı. Ders aldığı hocalar, okuduğu kitaplar, telif ettiği eserler ve sonraki dönemlere etkisi çerçevesinde dinleyicilere Kâtip Çelebi'yi aktardı.

İkinci panelist Eşref Altaş ise *Düstûru'l-amel*, *Mizânü'l-Hak* ve *Keşfü'z-zünûn* adlı eserleri üzerinden Kâtip Çelebi

bi'nin ıslahat düşüncesini değerlendirdi. Kâtip Çelebi'nin bu üç eserinde de, içinde bulunduğu felsefe ve şariat geleneği ile Hint-İran-Türk siyasi geleneğinin ve İbn Haldun etkisinin izlerinin sürüldüğüne dikkat çeken Altaş, Galen tıbbının tesiriyle Kâtip Çelebi'nin organik toplum anlayışını benimsediğini belirtti. Kâtip Çelebi'ye göre vücuttaki ahlat-ı erbaa arasında olması gereken unsurlar arası denge, her bir unsura tekabül eden sosyal tabakalar arasında da bulunmalıdır. Altaş sunumunu, söz konusu dengeyi sağlanması, başka bir ifadeyle, devletin ıslahı için Kâtip Çelebi'nin gerekli gördüğü çözüm önerilerinden bahsederek tamamladı.

Kâtip Çelebi'nin medreseye yönelttiği eleştirilerin temellerinin ve gerekçelerinin tartışıldığı üçüncü konuşmada Emrullah Bulut'u dinledik. Kâtip Çelebi'nin, gerileme paradigmasının merkezî isimlerinden birisi olduğunu vurgulayarak konuşmasına başlayan Bulut, müellifin daha ziyade medreseye yönelttiği eleştiriler ile gündeme geldiğini. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren medreseye yöneltilen eleştirilerin örtülü veya açık kaynağı olarak Kâtip Çelebi'nin eserlerinin kullanıldığını, Muallim Emin Bey, Arif Hikmet Bey, Şerefettin Yalıtıkaya, Osman Nuri Ergin, Adnan Adıvar, Hilmi Ziya Ülken, İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi isimlerin medreselerin gerilediği yönündeki fikirlerini Kâtip Çelebi'ye dayandırdıklarını, Kâtip Çelebi'nin bir takım kitapların medreseden kaldırıldığı yönündeki tenkitlerine paralel yönde fikir beyan ettiklerini ifade etti. Bulut'a göre bu yargının, başka bir ifade ile Kâtip Çelebi'nin iddialarının 1980 sonrasında medreseler üzerine yapılan yeni çalışmalar neticesinde doğru olmadığı ortaya çıkmıştır. "O halde Kâtip Çelebi'nin eleştirilerinin arkasında yatan gerçek sebep nedir?" Bu sorunun cevabı şudur ki Kâtip Çelebi; Gazali, Razi, İcî ile gelen ilim geleneğinin bozulmaya başlamasını eleştirmekte ve bu bozulma neticesinde tekke-medrese çatışmasının ortaya çıktığını savunmaktadır. Dolayısı ile Kâtip Çelebi'de geleneğe dönüş tüm

bu problemleri bertaraf edecek bir çözüm yolu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üç konuşmacının ardından kısa bir değerlendirme konuşması yapan oturum başkanı İhsan Fazlıoğlu ise özetle; ilim adamlarının hakikati, bürokratların da siyaseti aradıklarını, ilimle uğraşan bir bürokrat olarak Kâtip Çelebi'nin de olayların tarihî köklerine inen bir siyasi arayışın içinde bulunduğunu belirtti. Yine Fazlıoğlu'na göre Kâtip Çelebi, dönemi içinde bir ilim adamı değil, siyasi kurtuluşu arayan bir bürokrat; coğrafya, tarih gibi tasviri ilimlerin bizim dünyamızın bekası için önemini anlayan bir isim olarak değerlendirilmelidir.

Elinizdeki bu çalışma, yukarıda kısaca mahiyeti hakkında bilgi vermeye çalıştığımız "Kurtuluşun İki Yüzü: Hakikat ve Siyaset/350. Ölüm Yıldönümünde Kâtip Çelebi" başlıklı panelde yapılan konuşmaların deşifre edildikten sonra düzenlenerek metin haline dönüştürülmüş bir nüshasıdır.

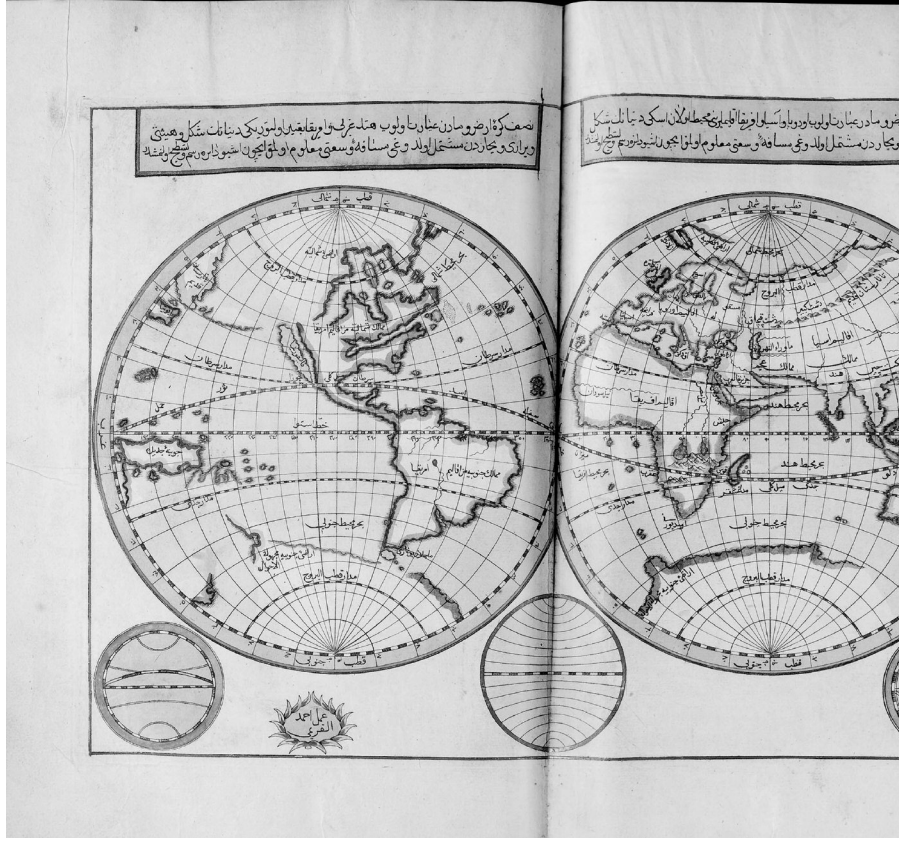
Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları merkezi olarak Kâtip Çelebi ve eserleri hakkında düzenlediğimiz bu etkinlikle; hem siyasi tarih çalışmalarına ufuk açmayı hem de Türk siyasi ve ilmi tarihinde önemli bir yeri olan bir bilim adamını ölümünün 350. yıldönümü münasebetiyle yâd ederek gelecekte yapılacak akademik çalışmalara katkıda bulunmayı hedefledik.

Bugün birçoklarımızın isimlerini unuttuğu, hatırlamadığı hatta belki hiç tanımadığı ilim ve kültür hayatımıza katkıda bulunan ilim ve düşünce adamlarımızı anmak ve fikirlerini günümüzde yeniden tartışmak üzere tertip edilen bu panellerin daha nicelerinde buluşmak ümidiyle...

350. Ölüm Yıld

Kâtip Ç

P A N E L Tarih: 17 Kasım 2007 Cmt.
Saat: 18:00
Vefa Salonu

ldönümünde Çelebi

Kurtuluşun İki Yüzü: Hakikat ve Siyaset

Açılış Konuşması Mustafa Özel

Oturum Başkanı İhsan Fazlıoğlu

Konuşmacılar

Fikret Sarıcaoğlu

Bir Ömür Böyle Geçti: Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri

Eşref Altaş

Kâtip Çelebi'nin İslah Düşüncesi

Emrullah Bulut

Kâtip Çelebi'nin Aklî İlimler Tasavvuru ve
Medrese Eleştirisinin Eleştirisi

Sunumlar 30'ar dakika olacaktır.

Bilim ve Sanat Vakfı Vefa Cad. No. 35. Vefa Eminönü

Tel 0212 528 22 22 www.bisav.org.tr

**BİLİM
VE
SANAT
VAKFI**
TÜRKİYE
ARAŞTIRMALARI
MERKEZİ

Takdim

Mustafa Özel: *Hayırlı Akşamlar! Kurtuluşun iki yüzü: Hakikat ve siyaset. Kâtip Çelebi klasik bir düşünürümüz. Klasik -tanımlamıştık daha önce- pabucu dama atılamayan demek. Bir klasik düşünürü ister 350. yılında, ister 1350. yılında olsun, niye anmak isteriz, niye hatırlamak isteriz? Kurtuluşumuza bir vesile olacaksa bunu yapmaya değer. Bize ya bir devri ya da bir toplumu çok iyi anlatıyordur. Ya dünyayı iyi anlatıyordur ya da hepsinden önemlisi bir insanı iyi anlatıyordur. Ben Kâtip Çelebi'ye doktora tezim üzerinde çalışırken rastlamıştım. Benim doktora tezim Japonya'yla ilgili. Ama 17.-18. yüzyılın Japonya'sı. O dönemi en iyi anlatan Türk yazar kimdir diye bugün de sorsanız, böyle bir ÖSS sorusu olsa ve cevaplarda Kâtip Çelebi olsa, o şıkkı karalarım. Mesela o dönemin Japonya'sını ve Çin'ini çok iyi anlatıyor. 1980'lerden sonra, hatta 1990'ların başından itibaren, yani son 25 yılda Çin üzerine yapılmış çalışmalar; daha önceki tarihçilerin "haraç sistem"i adını verdikleri, "Çin'in haraç sistemi", "Çin'in haraca bağladığı ülkeler" diye tanımladıkları şeyin aslında bir ticaret tarzı olduğunu, bir haraç gibi gözükken ancak mükemmel bir hesabı kitabı olan bir ticaret sistemi olduğunu çözdüler. Kâtip Çelebi'yi okuyun, bunun bir haraç değil bir ticaret sistemi olduğunu bütün ayrıntılarıyla anlatıyor. Nereden dinlemiş? O diyarlardan gelen tüccarları iyi dinlemiş. Dinlemek yetmez, soru sormasını bilmek lazım. Bir gün siz de Kâtip Çelebi gibi klasikleşmek istiyorsanız bugün verdiğiniz cevapların ehemmiyeti yok, bugün sorduğunuz soruların ehemmiyeti var. Soru sormayı iyi bilmek lazım. Bir romancıya dair güzel bir anekdotla ben bu girişi, klasik bir giriş olmadı ama, bağlayayım. Gertrud Stein Amerikalı bir romancı. Ölüm döşeğinde. En yakın arkadaşları yanı başında. Gidiyor, geliyor, gidiyor, geliyor. Bu gidiş gelişlerden birinde gözünü açtığında, arkadaşı fırsatı kaçırmamak için: "Ne olursun Gertrud, lütfen dostluğumuzun hatırı için söyler misin sen*

şimdi orada bir şeyler görüyorsun, söyler misin cevap ne?" Bir iki tekrar ediyor. Bir daha gözlerini açtığıında, "yaklaş" diyor. Adam yaklaşıncaya, "Soru neydi?" diyor. Evet, sorular cevaplardan önemli. Bugün bu soruların sorulduğu bir vasattayız. İnşallah hepimize hayırlı olur. Gelen misafirlere de hoş geldiniz diyorum. Ve başarılar dileyerek bu güzel oturumu açıyorum.

Sunuş

İhsan Fazlıoğlu: Sayın Başkan, değerli meslektaşlarım, sevgili arkadaşlar! Çok önemli bir klasik düşünürü, XVII. yüzyılın önemli bir ismini, 350. vefat yıldönümünde anmak için toplandık. Bu toplantı dikkat ederseniz hep gençlerden oluşuyor. Çünkü BSV’de ders veren hocalarımızın yaş ortalaması 21, dinleyicilerin ortalaması 18. Onun için biz bu tür anma toplantılarını, yeni bir şey söyleyebilecek, yeni araştırma yapmış, konuyu daha taze, daha yeni kaynaklardan incelemiş arkadaşları çağırarak yapmayı uygun bulduk. TAM toplantılarında böyle bir karara vardık. Fikret Hocamız İstanbul Üniversitesi’nden, doktorası *Cihannüma* üzerine. Kâtip Çelebi’yi yüksek lisans ve doktora düzeyinde çalıştı. Kâtip Çelebi’nin şimdiye kadar bilinmeyen birkaç eserini de kendisi tespit etti. Eşref Altaş’tan özür dileyelim, çünkü soyadını Atlas diye yazdık. Hakkını helal etsin. Bilgisayarın azizliği. “Kâtip Çelebi’nin İslahat Düşüncesi” üzerine mastır tezi yapmıştı. O buradan hareket ederek bize bu tezini anlatacak. Çok da kalın bir dökümanla geldi. 30 dakikan var, biliyorsun değil mi? Emrullah Bulut zaten pek çok arkadaşımızın tanıdığı bir isim. Yine mastır tezinde Kâtip Çelebi’nin XVII. yüzyıldaki aklı ilim tasavvurunu, tahsilini ve medreselerle ilgili kanaatlerinin çağdaş, modern telakkilerini, modern yorumlarını çalıştı. Ve bu konuda bize son raporunu sunacak. Ben de her zamanki gibi panelin sonunda korsan bir tebliğ sunarak değerli meslektaşlarımızın söylediklerini özetlemeye çalışacağım. O açıdan açıklığı fazla ayrıntıya boğmadan konuşmacılara dönmek istiyorum. Önce Kâtip Çelebi kimdir, bunu dinleyeceğiz. “Bir Ömrün Hasılası, Bir Ömür Böyle Geçti: Hayatı ve Eserleri” diye bir başlık koymuş Fikret Hocam. Bakalım, bir ömür nasıl geçmiş? Kâtip Çelebi kim? Neler yapmış? Hangi eserleri ortaya koymuş? Onu öğrendikten sonra diğer konuşmacılar bize ıslahat ve ilim konularındaki kanaatlerini bildirecekler.

Fikret Sarıcaoğlu: Sayın Başkan ve kıymetli meslektaşlarım. Öncelikle nutuk atmakta pek marifet sahibi olmadığımı söyleyeyim. Şimdi üzerimizde yarım saatlik bir yük var. Konuşmamızın başlığı güzel düşünölmüş, “Bir Ömür Böyle Geçti”.

Kâtip Çelebi, malum, XVII. yüzyılın en önemli bilginlerinden, daha doğrusu Osmanlı tarihinin bütününe baktığımızda en önde gelen bilginlerden birisidir. Onun için biz Kâtip Çelebi’yi uzun uzun anlatmadan önce, geçmişte Kâtip Çelebi hakkında çalışanlar, Kâtip Çelebi’nin eserleri üzerinde doktora, yüksek lisans vs. farklı düzeylerde duranların fikirlerine, ne dediklerine baktık; onları bir araya getirdik. Tayyib Gökbilgin, Kâtip Çelebi’nin “fikir ve zihniyet inkılabı yapmak hususunda azimli” olduğunu söylüyor. Bernard Lewis, “Kâtip Çelebi, döneminin en büyük müslüman âlimlerinden biridir” diyor. Niyazi Berkes, “Osmanlı tarihinin en büyük bilginidir” diyor. Kâtip Çelebi hakkında böyle övgü dolu sözler var. Kâtip Çelebi’nin hayatıyla ilgili malumat bulmak için otobiyografilerine bakıyoruz. Şanslıyız, çünkü Kâtip Çelebi, otobiyografisini, yani kendi hâl tercümesini kaleme alan nadir Osmanlı müelliflerden. İyi ki kendi hayat hikayesini yazmış. Bu sayede bazı temel bilgilere ulaşmış durumdayız. Bunlardan ikisi, yani *Cihan-nüma*’daki ve *Süllemü’l-vusûl*’deki otobiyografisi müsvedde halindedir. Belirli bir yaşa kadar geliyor bunlarda. Fakat en son eseri *Mizân-nü’l-hakk*’ta bütün hayat hikayesini toplamıştır. Ve sonra da zaten vefatı vuku bulmuştur.

Panel katılımcıları soldan sağa: Emrullah Bulut, Eşref Altaş, İhsan Fazlıoğlu, Fikret Sarıcaoğlu.

Kâtip Çelebi diye bildiğimiz şahsın asıl adı Mustafa. Kâtip Çelebi bir lakap. Evliya Çelebi adı da lakap veya muhtemelen mahlas. Evliya Çelebi'nin asıl adını -bunun mahlas olduğunu kabul edersek- öğrenmiş durumda da değiliz. Kâtip Çelebi'nin kendi isminin Mustafa olduğunu söylemiştik. Hacı Mustafa Halîfe resmî adı. Babasının adı Abdullah, Saray'dan yani Enderun'dan çıkma, Enderun'da yetişmiş. Böyle Enderun'dan çıkmış olunca, ismi de Abdullah olunca hemen akla devşirme midir diye bir soru geliyor. Bazı Avrupalı yazarlar, hemen, "kesin bu devşirmedir" demişler. Belki de Avrupa'da bu kadar popüler olmasının bir sebebi de budur. Yani Kâtip Çelebi'nin devşirme olduğuna inanmalarıdır. Fakat eldeki bilgiler bunu göstermiyor. Uzun ayrıntıya girmeyeceğim. Devşirme olmama ihtimali çok daha fazla.

Fazlıoğlu: Kendisi bir şey söylemiyor mu?

Sarıcaoğlu: İsrarla şehri olduğunu vurguluyor, İstanbulluyum diyor. Etnik köken meselesi o dönemde pek önemli olmadığı için...

Kâtip Çelebi söylediğim gibi otobiyografisini yazmış. Annesinin söylediğine göre Şubat 1609'da evlerinin bulunduğu İstanbul'da doğmuş. Hatta burcunu bile söylüyor. Bu kadar çok yazıp çizmesini de burcuna bağlıyor. Merkür yıldızındayım, Utârid'de diyor. Babasının Abdullah olduğunu söyledik. *Mîzânü'l-hakk*'taki malumatın dışında diğer eserle-

rinde de hayatıyla ilgili malumat verdiği için aslında epey tatmin edici bir biyografi ortaya çıkabiliyor. Ben bunların ana başlıkları üzerinde duracağım. Çünkü yarım saatte eserleriyle birlikte ortaya bir portre çıkartmamız gerekiyor.

Kâtip Çelebi beş veya altı yaşlarına gelince babası, İmam İsâ Halife el-Kırımı'yi kendisine hoca tutuyor. İsâ Halife özel hoca gibi. Bu bir miktar zengin bir aileye mensup olduğunu gösterir herhalde. *Kur'ân-ı Kerîm* okumak ve tecvid gibi temel eğitimini alıyor. *Kur'ân*'ı yarısına kadar hifz ediyor. Kendisi bu kadarla iktifa ettim diyor. Hangi medreselerde hangi dersleri aldığı hakkında malumat veriyor. Temel Arapça, Mukaddeme-i fûnûn babında dersler görmüş. Neticede 14 yaşına gelince babası Abdullah Efendi, ona kendi ulufesinden 10 akçe harçlık bağlıyor ve yanına alıyor. Böylece 1621-1622'de Divan kalemlerinden Anadolu Muhasebesi kaleminde "şâgird" oluyor.

Fazlıoğlu: 14 yaşında?

Sarıcaoğlu: 14 yaşında. Çok erken bir yaşta bugün için. Sonra vazife yaptığı Mukabele Kalemi, Kapıkulları'nın mevacibleriyle, maaşlarıyla uğraşan bir kalem. Sonra Süvari Mukabelesi'nde de görev yapacaktır. Ama neticede klasik ve belki çok sade bir tarifile muhasebeci gibi bir görevi var; bürokrat.

Kâtip Çelebi 1624-1625'ten itibaren babasıyla birlikte seferlere katılır. İlk katıldığı sefer Tercan Seferi. Yine 1625-1626'da Hâfız Ahmed Paşa'yla Bağdat seferine katılmıştır. Dokuz aylık bir kuşatma var. Burada çekilen sıkıntılar, gördüğü yerleri eserlerine serpiştirmiştir. Klasik bir biyografi gibi olacak ama on sekiz yaşına gelince de Musul'da altmış yaşlarındaki babasını kaybediyor. Bir ay sonra da amcasını kaybediyor. Sonra akrabalarıyla Diyarbakır'a geliyor. Yaklaşık on sekiz yaşında bunlar başına gelmiş oluyor. Seferler böyle devam edecek. Kâtip Çelebi'nin hayatında yaklaşık on yıldan fazla bir dönem seferlerle geçiyor.

Kâtip Çelebi'nin hayatındaki belki keskin bir dönüş Kadızâde ile tanışması. Bir gün uğradığı Fatih Camii'nde dönemin meşhur vaizi Kadızâde Mehmed Efendi'nin vaazını dinliyor ve onun konuşmalarından etkilenecek tekrar ilim yolunda ilerlemeye karar veriyor. İbn Kemal'in hikayesi gibi bir hikayesi var.

Fazlıoğlu: Kaç yaşında bu aralar?

Sarıcaoğlu: 20 kúsur yaşından itibaren. Ondan sonra isimlerini biz-zat verdiği hocalarından dersler görmeye başlıyor. Hangi dersleri oku-duğunu da söylüyor. İlk Kadızâde'den okuduğu dersler: İmâm-ı Gazzâ-lî'nin *İhyâ'sı*, *Tarîkat-ı Muhammediyye*, *Şerh-i Mevâkıfve Dürer*. Son ka-tıldığı sefer 1634-1635'deki Revan Seferi. Bu arada şunu atlamış olma-yayım. 1633-1634'de İnan seferine çıkıldığı esnada ordunun kışlamak için Halep'te bulunduğu sırada hacca niyetleniyor ve hacca gidiyor. "Ha-cı" lakabını alması da o tarihten itibaren. Yine aynı tarihte Diyarbakır'da şehrin bilginleriyle sohbette bulunuyor. Revan seferi, çıktığı son sefer. Döndükten sonra, artık sefere çıkmayacağım dediği yaş yirmi sekiz. Onun ifadesine göre "*hacc ve gaza maslahati*" tamamlanmış oluyor. Ve yoğun bir şekilde Kadızâde'nin de teşvikleriyle tekrar kitap okumaya, ders görmeye başlıyor. Kâtip elebi'yi bu konuda cesaretlendiren, ümit-lendirenin de kendisine kalan miraslar olduğunu ifade etmek yerinde olur. O miraslar olmasaydı böyle bir Kâtip elebi çıkması tabii ki zordu. Önce annesinden miras kalıyor. Annesinden kalan mirasın tamamıyla kitap alıyor. Ve kendi ifadesine göre "*hırs-ı azîm ile*" alışmaya ve not almaya başlıyor. Beklenildiđi gibi annesi hakkında bir malumat verme-miştir. Fakat 1635'de vefat ettiğini düşünürsek yine otuzun biraz altında yaşlarda annesini kaybetmiş oluyor. Kâtip elebi, 1636-1637 yılına ka-dar tarih, tabakat ve vefeyât ilimleriyle ilgili olarak, bu miras yoluyla al-dığı kitapları okumak ve incelemekle vaktini geçiriyor. Ertesi yıl yani 1047/1637-1638'de akrabası zengin bir tüccardan üç bin akçe miras ka-lıyor. Bu üç bin akçenin birkaç bin akçesini İstanbul'daki kitap hazine-lerine ayırıyor. Evinden bahsediyor. Evi Fatih Camii'nin kuzeyinde, Fatih Camii'yle Sultan Selim Camii ortasında. Bunu tamir ettiriyor ve aynı ta-rihte evleniyor. Evlendiđi yaş, aşağı yukarı otuz. O devir için herhalde çok geç bir yaş.

Kâtip elebi hangi hocalardan ders aldı? Klasik eğitim anlayışında hoca çok önemli. Belki pek çok sahada hoca çok önemli. Kâtip elebi de düzgün bir medrese eğitimi almadığı ve bürokrat olduğu için, ders aldı-đı hocaları dönüp dönüp vurgulama ihtiyacını duymuştur. Zira bu önem-li idi. Ders aldığı hocalar: A'rec Mustafa Efendi -üstad olarak onu kabul etmiş-, Ayasofya dersiamı Kürd Abdullah Efendi, Süleymaniye dersiamı

Kiçi Mehmed Efendi, Vaiz Veliyyüddîn Ermenâkî Efendi. Bu hocalardan ilm-i hadis, *Nuhbe* ve *Elfiyye*'yi okumuştur. Okuduğu dersler üzerinde, daha doğrusu hocaları hakkında epey malumat verir. Ermenâkî Efendi Mısır'da Şeyh İbrahim-i Lakkânî'den sened ahz ettiği için, Kâtip Çelebi de Hz. Peygamber'in râvîleri zincirine katılmıştır. İlm-i hadisdeki "ittisal-i sened" meselesini biliyorsunuz. Böylece sened zincirine râvî olarak kendi ismini de yazdırmıştır. Ama hangi hadis/hadislere râvî olduğunu söylememiştir. Kâtip Çelebi 1643-1644'de artık özel dersler vermeye başlıyor. Ve ilk kalem denemeleri de bu tarihten itibaren. *Mîzân*'daki ifadelerine göre kendisine gelen talebeler önce mukaddemât-ı fûnûn görmüşler; *Fenârî*, *Şerh-i Şemsiyye*, *Câmî*, *Muhtasar*, *Ferâyiz*, *Mültekâ*, *Dürer*, *Kâdî Mîr*, *Şerh-i Makasid* okumuşlardır.

Kâtip Çelebi'nin 1055/1645'deki Girit seferi dolayısıyla merak saldığı alan haritalar ve coğrafya oluyor. Ve bu merakının sonucunda da önce *Müntehab-ı Bahriyye* dediğimiz eseri yazıyor. Sonra da *Tuhfetü'l-kibâr* yazacaktır. *Cihannüma* da aslında bütün bu arayışların sonucudur. Şunu da söyleyelim Kâtip Çelebi 1645'den sonra, 20 yıl halîfe olarak nöbet beklediği için artık başhalîfeliğin kendisine geldiğine, kendisine gelmesi gerektiğine inanıyor. Fakat başhalîfe kayd-ı hayatla burada olduğunu söyleyince istifa ediyor. Yaklaşık üç yıl "*uzlet ve inzivada*" geçiriliyor. Bu dönemde de ders vermeye devam ediyor. Ders verdiği öğrencilerden birisi aracılığıyla şunu da öğreniyoruz. Kendisinin de yaklaşık 10 yaşında bir erkek çocuğu varmış fakat vefat etmiş. Bunun vefatını da aşırı zekanın öldürücü olduğuna bağlıyor. "Bu durumu onda gördüm" diyor.

1648'de *Takvîmü't-tevârîh*'i yazınca Şeyhülislam Abdurrahim Efendi, Sadrazam Koca Sofu Mehmed Paşa nezdinde iltimasta bulunuyor. Kâtip Çelebi'nin çok derecelere hakkı olduğunu, dünyaya değer vermeyen birisi olduğunu söylüyor ve ona halîfelik ruûsu verilmesi için tenbihlerde bulunuyor. Neticede aynı tarihte Kâtip Çelebi eski vazifesine yine ikinci halîfe olarak dönüyor. Kısa süre sonra başhalîfe vefat etmesinin rağmen *-Cihannüma*'daki otobiyografisinde bunu açıklıyor- rakipleri rüşvette başhalîfeliği alıyorlar ve Kâtip Çelebi yine başhalîfe olamıyor. Kendisi de zaten "haftada bir iki gün kaleme vararak, geri kalan vaktimizde ilimle uğraşmayı münasip gördük, bizim için uygun olan buydu" diyor.

Otobiyografilerinde, *Mîzân*'da, *Süllem*'de, *Cihannüma*'da aldığı-

verdiği dersler hakkında epey malumat vardır. Hayatıyla ilgili bilgileri biraz daha özetlersek, *Mizânü'l-hakk*'ta "mübeşşire" başlığıyla verdiği bir haber vardır. Kendisinin dediğine göre 24 Muharrem 1067/12 Kasım 1656 Pazar gecesi Hz. Peygamber'i rüyasında gazi kıyafetinde görmüştür. Ve Hz. Peygamber'den kendisine bir isim telkininde bulunmasını istemiştir. Hz. Peygamber de "Yâ Peygamber" ismiyle meşgul olmasını telkin etmiştir. Kâtip Çelebi bu rüyayı, geçmişte usûl-ı fıkıh, fûrû', tefsir, hadis gibi ilimlerle uğraştığı, fakat son yıllarını matematik, coğrafya gibi ilimlerle geçirdiği için bu yönde çalışmasına bir şevk, teşvik olarak anlıyor. Yani bunu aklî ilimler yanında naklî ilimlere de ağırlık vermesi gerektiği hakkında bir ikaz olarak alıyor. Kendi ifadeleriyle bu rüyayı şöyle açıklıyor: "*Sen İsmullâh'a tâlib isen, ol matlaba vusûl bizim tavassutumuz ile olur, zîrâ sen millîsin. Zîrâ uçmak için cenâhain [iki kanat] lazımdır. Bir kanatla menzil alınmaz*". Kâtip Çelebi, *Mizân*'da bu rüyayı böyle tefsir ediyor. Daha önce de Hz. Peygamber'i rüyasında görmüştü. *Mizânü'l-hakk*'taki otobiyografisinde bu rüya anlatıldıktan sonra, metin şu ifadelerle bitmiştir: "*Ümîddir ki bundan sonra bakıyye-i ömr bu hâlde geçce*." Son cümleleri böyle. Dua cümleleri de var, onları nakletmedim.

Kâtip Çelebi'nin vefat tarihi hakkında bazı tartışmalar olmuş. Ay, gün, yıl ve hatta yer hususunda. Fakat kendisini yakından tanıyan Şeyhülislam Yahya Efendi'nin yeğeni olup, iki defa Rumeli kazaskeri olan Vişnezâde Mehmed İzzetî'nin aktardığı malumata itimat ediyoruz. Çünkü onun bazı eserlerini terekkesinden satın almıştır. Ve otobiyografisini de buraya kopyalamıştır. Bu tarihlere göre 27 Zilhicce 1067 / 6 Ekim 1657 Cumartesi sabah vaktinde vefat etmiştir. Vefatıyla ilgili birkaç eserde ayrıntılar vardır; kahve içerken elinden fincan düştü, gecesinde ham karpuz yedi, gibi. Buna daha başka ayrıntılar ekleyenler de var, onu da söyleyelim. Mesela vefatından biraz önce, telaşla tıp kitaplarına başvurmak üzereymiş ki yere düşmüş ve muhtemelen kalp sektesinden vefat etmiş. Kâtip Çelebi vefatında hicrî olarak 50 yaşındaydı. 50 yaş belki bu devir için erken olabilir ama o devir için çok da erken bir yaş değil.

Kâtip Çelebi'nin kabrinin muhtemelen 1900'lü yıllarda çekilmiş bir fotoğrafına sahibiz. (Bkz. Resim (R.) 1) Bunu Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge 1943'te bastıkları *Keşfü'z-zünûn*'a koymuşlar, fakat yer ve tarih bildirmemişlerdir. Bu fotoğraf, Kâtip Çelebi'nin mezarının

R. 1 Kâtip Çelebi'nin kabrinin 1900'lü yıllarda çekilmiş bir fotoğrafı

1900'lu yıllarda bile durduğunu göstermesi bakımından çok önemli. Kâtip Çelebi gibi *Mîzânü'l-hakk*'ı yazmış, epey tartışmalı konulara girmiş, yani ilm-i siyasete dalmış birisinin mezarının durması kendisine itibar edildiğinin işaretidir. Bazı sadrazamların dahi mezarlarını bulamıyoruz. Bir sonraki devirde bir muhalif rüzgar o mezarları uçuruyor. Kâtip Çelebi'nin mezarının durması bile başlı başına Osmanlılar'ın ona itibar ettiklerini gösteriyor. Bir de 1946'da Eyice'nin çektiği fotoğraf var. (Bkz. R. 2) Artık taşının yarısı kırılmış, dağılmış durumda. Hazirenin yerini söylemeyi unuttum. Unkapanı'na inerken, sağ tarafta Şebşafâ Kadınefendi Camii'nin biraz üstünde yer alıyor Kâtip Çelebi'nin mezarını da içeren hazire.

1953'te Kâtip Çelebi için yeniden mezar yaptırılıyor. (Bkz. R. 3) Mezarın kitabesini Adnan Adıvar'ın yazdığı rivayet edilir. 1957 Kâtip Çelebi'nin ölümünün 300. yıldönümüydü. Bu mezar da, 300. yıldönümü çerçevesinde başlanan hazırlıkların sonucu. Peki o mezar onun mu değil mi? Semavi Eyice "onun değil" diyor. "Oraya bir mezar yaptılar ama altında o yok" diyor. Yeni mezar taşı böyle. 1952 yazmışlar ama 1953'te dikildiğine dair kesin bilgilerimiz var. Enteresan olan, Osmanlıca taştaki yazılar-

R.2 Kâtip Çelebi'nin kabrinin 1946'da S. Eyice tarafından çekilen fotoğrafı

R.3 1953'te Kâtip Çelebi için yapılan mezar

dan hiçbirini okuyamıyoruz. Bizim kanaatimiz, yani ulaştığımız netice Kâtip Çelebi'nin kabrinin aynı olduğu fakat Şair Necati'nin onun yanına taşındığı şeklinde. Yanında Şair Necati için hazırlanan mezartaşı var. Müfit Yüksel'i tanırınız, o bu hususları epey araştırıyor. Bu onun tespiti. Çünkü Şair Necati'yi takip etmiş bulmuş. "Şair Necati buraya taşındı" diyor. Ben de ona katılıyorum. Yani Kâtip Çelebi yerinde duruyor bence.

Şimdi eserlerinden önce kişiliğinden, şahsiyetinden biraz bahsetmek istiyorum. Söylediğim gibi Kâtip Çelebi devrin uleması tarafından beğenilen, takdir edilen, sevilen bir şahsiyet. Vişnezâde'nin bildirdiğine göre -Vişnezâde'den bahsetmiştim: Rumeli kazaskeri ve Yahya Efendi'nin yeğenidir. Kâtip Çelebi'nin terekkesinden pek çok müellif hattını satın almıştır, çok iyi bir koleksiyonu vardır- Kâtip Çelebi, gayret sahibi, güzel huylu, az konuşan bilgin yaradılışlı biri idi. Çoğu zamanlarda perhiz üzereymiş. Salih ve mütedeyyin diyorlar, ilim ve marifet ehli diyorlar. Yine Kâtip Çelebi'yle çağdaş olan Uşşâkizâde onun için yazdığı şiirlerde vasıflarını aktarıyor. Kâtip Çelebi'nin rindle de zâhidle de uyum içerisinde olduğunu belirtiyor. Her işte ahengi gözettiğini söylüyor. Yiyip içmeye meyilli olmadığını, ama en önemlisi küçükle küçük, büyükle büyük olduğunu ifade ediyor. Kâtip Çelebi kendi ifadesine göre "Hanefî mezhebinde ve İşrakî" meşrebindedir. Tabii "İşrakî"

deyince İhsan Hocam mutlaka bir şeyler söyleyecektir biraz sonra. Kâtip Çelebi klasik kitaplar okuyarak, büyük İslam düşünürlerini okuyarak bilim hakkında sağlam bilgi edinmiş, çok ayrıntıya inmeden bütün ilimleri kavramaya çalışmıştır. Bu ilim bilim meselesi birbirine karışmış durumda. Burada bir cepheleşme var. Bakalım bu cepheleşme nasıl sonuçlanacak. İlmî, tasa ve kötülükü kovalayan, gaflet ve tembelliği yok eden, kini ve anlaşmazlığı ortadan kaldıran, insanları ve milletleri yücelten bir araç olarak vasıflandırıyor. Yine onun sözlerine göre bütün iyiliklerin temelinde olan ilmin gayesi hakikate ulaşmak ve ahlakî düzeltmektir. Bu hakikat meselesinde de İhsan Hocam bir şeyler söyleyecektir. Daha önce Edebiyat Fakültesi'nde panel yaptık Perşembe günü. Bu meselenin ehemmiyeti üzerinde konuştu. Onun tek-
rarında gerçekten fayda var.

Bugünkü ifadelerle düşünecek, söyleyecek olursak Kâtip Çelebi özgür düşünceli, serbest fikirli, akla ve bilime değer veren, dinine son derece bağlı ancak taassuba ve taklitçiliğe karşı, farklılığı ve çeşitliliği savunan bir bilgidir. Eserlerinde çok çeşitli ve zengin malumat var. Hepsi üzerinde ayrı ayrı durulabilir, örnekler verilebilir. Misaller pek çok kez tekrar edilmiştir, biraz sonra arkadaşlarımız da söyleyecektir, *Mîzân*'da ele aldığı meseleler o devir için bile tehlikeli meseleler. Yani 200 yıl, 250 yıl sonra *Mîzân* basılırken sansüre uğramış meseleler. Toplumu nifaka düşürecek diye kesilmiş.

Kâtip Çelebi'nin en çok beğendiği, öve öve bitiremediği eser Kınalızâde Ali'nin *Ahlâk-ı Alâf*'sidir. Bu kitabın "*evrâd ve ezkâr*" gibi okunmasını tavsiye ediyor, o kadar beğeniyor. Tarihin önemiyle ilgili düşüncelerini Arapça *Fezleke*'de sıralamıştır. Bu ilmin gayesi "*mâzîye vukûf*", faydası da "*bu ahvâlden ibref*" almak suretiyle bunlardan hisse kapmak, bunun arz ettiği tecrübeler sayesinde zarar getirecek işlerden kaçınmak ve yararı olanlardan faydalanmaktır. Tarih ilmine vâkıf olanlar başka bir hayatı da yaşayabilirler. Zaten bu, tarihçilerin eskiden beri savunduğu bir şeydir. Kâtip Çelebi yine bir başka ifadesinde, "*Tahsîl-i ma'rifet-i Vâcibü'l-vücûd'a vesîle*" olduğu için her ilim disipliniyle, özellikle *fenn-i hey'et* ve *teşrîh*le uğraşmanın bu yolun ilk adımı olduğunu ifade etmiştir. Kâtip Çelebi'nin çalışma metodu hakkında da epey zengin bilgilerimiz var. Kâtip Çelebi modern, bugün için karşılaştırdığımız-

da fişleme diyebileceğimiz bir sistem takip ediyor. Önce fasıllar, bâblar açıyor. Bunlar üzerinde pek durmayacağım.

On dakika kaldı. Eserlerine geçmeden önce birkaç noktaya değinmek istiyorum. Kâtip Çelebi'yi eleştiren yok mu diye sormak gerekir. Var, arkadaşlarımız temas edecektir. Özellikle *Mizân*'daki Kadizâde ve Sivasî'yi suçladığı satırlar sebebiyle her iki taraftan da bazı taşlamalara, hakaretlere maruz kalmıştır. Mesela Sivasîlerden Şeyh Nazmî, Kâtip Çelebi'yi "*haddini bilmez*" olarak suçluyor. Aslında Kâtip Çelebi'nin Kadizâdeliler ve Sivasîler meselesinde söylediği, bunların her ikisinin özellikle de Kadizâde'nin, "aykırı konuş meşhur olursun, yani muhalif ol meşhur olursun" şeklindeki meşhur Arap atasözü uyarınca hareket ettiklerini, isimlerini Saray'a duyurduklarını söylüyor. Bundan daha ileri giden bir düşüncesi yok.

Kâtip Çelebi'nin çevresinde ilmiye mensuplarının bulunmadığına dair iddialar pek ciddiye alınamaz. Bahaî Efendi, Abdurrahim Efendi gibi şeyhülislamlarla dostluk kurmuştur. Hatta kendi ifadesine göre Şeyhülislam Abdurrahim Efendi, tarihî konularda sadece ona danışmaktadır.

Eserlerine gelirse, Kâtip Çelebi'nin eserleri genellikle derlemedir, yani "iltikafî" dediğimiz eserler. Toplama kelimesi biraz daha zayıf kalıyor, derleme belki karşılıyor bu "iltikafî" dediğimiz eserleri. Kâtip Çelebi'nin eserlerine, yazmalarının sayısına, zeyllerine, tercümelerine baktığımızda, epey beğenildiğini görüyoruz. İlim hakkında söylediği söz ise, "*ilim, cevâb ve su'âl ve kanûn üzre her bâbdan kıl ü kâldür*" şeklindedir.

Kâtip Çelebi'ye dünyada sahip olduğu şöhreti sağlayan eserleri *Cihannüma* ve *Keşfü'z-zünûn*'dur. *Keşfü'z-zünûn* biyografi ve bibliyografik eseridir. *Cihannüma* ise sistematik dünya coğrafyasıdır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Koleksiyonu'ndaki nüsha, Kâtip Çelebi'nin kendi hattı, kendi kalemidir. (Bkz. R. 4) Bu nüsha temize çekmeye çalıştığı *Cihannüma*'dır. Fakat bunu da çeşitli müdahalelerle müsveddeye çevirmiştir. Yukarısında Kâtip Çelebi'nin çizdiği haritayı görüyoruz. O haritada görülen yerler Endonezya ve Malezya civarıdır. Bugün çoğu Endonezya olmalı. Aynı harita, 1145/1732'de İbrahim Müteferrika tarafından basılıyor. (Bkz. R. 5) Bu baskıda yer adları artmış durumda.

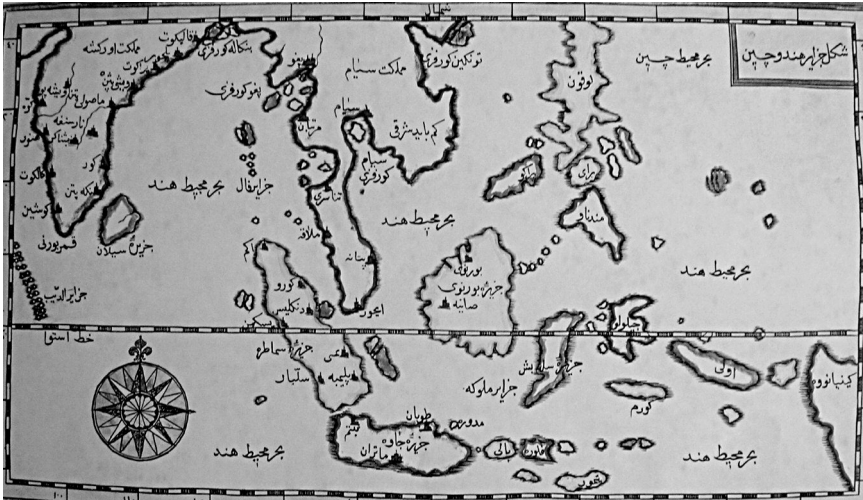
Kâtip Çelebi'de de koordinatlar, ölççekler, enlem boylam vardı, Müteferrika'da da var.

Şunu itiraf etmek lazım ki Kâtip Çelebi'nin üç eserini (*Takvîmü't-tevârîh*, *Tuhfetü'l-kibâr* ve *Cihannüma*) basarak onu herkese tanıtan Basmacı İbrahim Efendi'dir. Kâtip Çelebi, dünyadaki bütün bu şöhretini Müteferrika İbrahim'e borçludur. İbrahim Müteferrika, Kâtip Çelebi'nin bu üç eserini de adam akıllı düzenlemiş; haritalar, zeyiller ve ekler ilave ederek bunları 1730'lardaki çağdaşı olduğu seviyeye getirmiş ve Kâtip Çelebi'ye bu şerefi sağlamıştır.

Kâtip Çelebi'nin yirmi üç tane eseri var. Bugün on dokuzu mevcut. On sekizdi; İhsan Hocam Aritmetik kitabını buldu, sayı on dokuzu yükseldi. Bu keşifler devam edebilir. Çünkü Kâtip Çelebi eserlerine "benim kitabım" diye yazmıyor. Yani kendisinden sonra

R.4 Kâtip Çelebi'nin kendi hattı olan Cihannüma

R.5 Cihannüma'da yer alan haritanın 1732'de İ. Müteferrika tarafından basılan versiyonu

nüshanın sahibi olanlar “bu Kâtip Çelebi'nin hattıdır, bu Kâtip Çelebi'nin şu eseridir” diyor. Şu ana kadar müellif nüshaları dahil olmak üzere onun kendi ismini yazdığı, benim dediği bir şey çıkmadı. İmza yok zaten, mühür bile henüz görülmüş değil.

Kâtip Çelebi'nin eserlerini, kendi devrindeki ilim anlayışına ve özellikle *Keşfü'z-zünûn*'daki ilimler taksimine göre gruplandırmak en doğrusudur. Bugün bilimleri biliyorsunuz üç ana başlıkta fen, sağlık, sosyal diye özetliyoruz. Geçmişte böyle bir sınıflama yoktu. Sağdan sola pek çok şey de yazılabiliyordu. Biz de Kâtip Çelebi'nin eserlerini tasnif edecek olursak tarihte 6, coğrafyada 4, siyasette 3, antolojide 3 (antoloji dediğimiz ilm-i muhâdarât), biyografi ve bibliyografyada 2, matematikte 1 çalışması -şu an için- mevcut bulunmaktadır. Ayrıca kendi sahip olduğu bazı müelliflerin nüshalarını kendi kalemile, aldığı notlarla zenginleştirdiği 3, kopya ettiği ancak bunu da derkenarlara boğduğu 2 çalışması mevcuttur. Kâtip Çelebi'nin sahip olduğu nüshalar her an çıkıyor. Tasnifi yapılmamış yazmalar arasında veya yeni yapılan tasniflerde çıkıyor. En son Gottfried Hagen Siphâzâde'nin Kâtip Çelebi'ye ait *Evzahü'l-mesâlik* nüshasını Hollanda-Leiden'de bulmuştu.

Keşfü'z-zünûn da Kâtip Çelebi'nin kendi hattı ile mevcuttur. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge eseri bu nüsha temelinde neşrettiler. Kâtip Çelebi'ye ait *Tezkiretü's-şu'arâ* nüshasında da Kâtip Çelebi'nin yazıları sağlı sollu yer almakta. (Bkz. R. 6) Sağda derkenarda Şah İsmail diye başlayan yazılar da Kâtip Çelebi'nin. Diğer eserlerden alıp buraya aktardığı, ikmal ettiği notlar bunlar. Kâtip Çelebi'nin üslubu nüsha üzerinde notlar toplamak. Sonra bunlar bir esere doğru ilerliyor.

Eserlerini kısa tanıtlarla anlatmaya çalışacağım. İlm-i muhâdarât-dakiler biyografik ve bibliyografik eserleri için malzeme toplarken merak sâikiyle alıp bir araya getirdiği notlar. Neler var? Mesela *Dürer-i Müntesire*'de gizli sır, hasta ziyareti, satranç, şiiri kötöleme, hazır cevap, havf u recâ, kanaat, sağlıklı olmanın şartları, Kalam ilminin faydası zararı, anne karnındaki cenin meselesi gibi başlıklar var. Kendisi için topladığı notlar bunlar.

Tuhfetü'l-ahyâr tam bir muhâdarât kitabıdır, derlemedir yine. Çoğu Arapça, pek azı Türkçe ve Farsça'dır. Çeşitli anekdotlar, menkıbeler, şiirler, fıkralar, atasözleri, bilmeceler içermektedir. *Tuhfetü'l-ahyâr* da

R.6 Tezkiretül ş-şuara' da Kâtip Çelebi'nin notları

alfabetiktir. Kâtip Çelebi'nin zaten en temel özelliği eserlerini alfabetizasyon dediğimiz alfabetik anlayışla ele alması. *Keşfü'z-zünûn* da böyle, *Süllem* de böyle. Mesela ilkler anlamındaki "evâ'il" başlığını atıyor. Sonra ilk şiiirler, ilk şairler, ilk müslüman olan kadınlar vs. bunları sıralıyor. Alfabetik olması böyledir.

Bibliyografyadaki dev eseri *Keşfü'z-zünûn*'dur. Saatlerce konuşulabilir. Böyle büyük, muhteşem bir eserdir. Hâlâ muhteşem. Bu eserdeki yenilikler üzerinde fazlaca durmayacağım. Alfabetiktir, ayrıca ilimleri de tasnif etmiştir. O da bir yeniliktir. Yani kendisine göre tasnif usûllerini üçe ayırarak sıralamıştır. Burada on beş bine yakın kitap ve risale, on bin kadar müellif, üç yüzü aşkın ilim dalı hakkında bilgi verilmektedir. Zeylleri vardır, basıldı. Daha önce 1835'terde Flugel basmıştı. *Süllem* bunun fihristi gibidir. Fakat *Süllem*'in farkı sadece İslam müelliflerini ihtiva etmemesidir. Sokrat, Pisagor, Aristoteles ve sairenin biyografrafı ve eserlerini de içerir. Bunun da neşre hazırlanmakta olduğunu duyuyoruz. Henüz çıkmadı.

Coğrafya alanındaki *Cihannüma* adlı eseri ise sistematik dünya coğrafyasıdır. Kâtip Çelebi önce İslam coğrafya eserlerinden hareketle 1648'den itibaren bir dünya coğrafyası yazmaya başlıyor. İrlanda, İzlanda, İngiltere buralarla ilgili malumatı bulamayınca duruyor. Burada *Atlas mayor* diye duyduğu bir kitap var, bunun teminini beklerken birisinin terkesinden *Atlas minor* çıkıyor. Ve karşısına da Şeyh İhlasî Mehmed Efendi gibi birisi çıkıyor. Fransız muhtedîsi. Katolik rahip. Onun desteğiyle ve sözlü çevirisiyle *Atlas minor'u Levâmî'u'n-nûr* adıyla çeviriyor, sonra da *Cihannüma'yı* tekrar yazmaya başlıyor. *Cihannüma'nın* Müteferrika baskısını söylemiştik; basılmayan bir de Rumeli coğrafyası var. Rumeli *Cihannüma'sının* Almanca'sı, Sırpça'sı, Hırvatça'sı, Bulgarca'sı var, ama henüz Türkçe'si yok. *Cihannüma'yı* asıl dünyanın dikkatine sunan, Müteferrika'nın 1732'deki -haritaları da içeren- baskısıdır.

Kâtip Çelebi'nin *Müntehab-ı Bahriyye* isimli yeni ortaya çıkan bir eseri daha vardır. Pîrî Reis'in *Kitab-ı Bahriyye'sini* esas alarak tekrar yazmış, haritaların yerlerini değiştirmiş, güzergahı değiştirmiş, harekelemiş, Türkçeleşmiş isimlere yer vermiş ve bu vadede XVII. yüzyıldaki Akdeniz ve Ege için önemli bir Osmanlı kaynağı vücuda getirmiştir. Osmanlılar'daki müntehab eser geleneğinin bir devamı olan çalışma, Osmanlıca bilmeyen bir iki Pîrî Reis meraklısını şaşırtmıştır. *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr* ise Osmanlı denizcilik tarihinin temel kitaplarından birisidir. Kâtip Çelebi'nin Aritmetik eserini İhsan Hocamın anlatacağını söylemiştim. *Hüsünü'l-hediye fi şerhi'l-Muhammediyye* dir bu eserin adı.

Tarihe dair eserlerine gelirsek, Arapça *Fezleke* olarak tanınan ilk eseri, kısa ve genel İslam tarihidir. Bu çalışmanın özelliği, burada zikredilen eserlerin, neredeyse kendi devrine kadar gelen tüm İslam tarih kitaplarının bir bibliyografyası hüviyetini taşımasıdır. Yaklaşık olarak 1300 adet eser içerdiği ifade edilir. Fakat sayımlarda bu rakam düşüyor.

Kâtip Çelebi'nin Türkçe *Fezleke'si* 1592-1654 yıllarını, yaklaşık altmış beş yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Tahrir tarzı ve bilgileriyle XVII. yüzyıl Osmanlı tarih kaynaklarının başta gelenidir. Mimar Sinan Üniversitesi'nde Zeynep Aycibin ciddi bir edisyon kritiğini doktora tezi olarak hazırladı. Kâtip Çelebi'nin eserlerini de baştan itibaren ele aldı.

Tarih alanında bir başka çalışması *İrşâdü'l-hayârâ* dir. Orijinal ismi daha uzundur. Kâtip Çelebi, Avrupalılar hakkında Osmanlılar'ın malumatını eksik ve gülünç bulduğu için Osmanlı Müslümanlarına Hristiyan Avrupa'yı tanıtan güzel, kısa bir el kitabı yazmıştır. Diğer bir tercümesi *Târîh-i Kostantiniyye ve Kayâsire*'dir. İstanbul'daki doğal afetler ve astronomik olaylar üzerinde önemle durulmuştur. *Takvîmü't-tevârîh* ise kronolojik tarih cetvelleridir. İlk vefeyâtların, Osmanlı vefeyâtnamelelerinin kaynağıdır. Kâtip Çelebi'nin eserlerinden en çok istinsah edileni olarak biz *Mizân*'i biliriz. *Mizân*'la baş başa giden *Takvîmü't-tevârîh* vardır. *Tercüme-i Târîh-i Frenkî* ise, diğer tarih çalışmalarına "nakl ve il-hâk" amacıyla yapılan bir çeviridir. Genel bir dünya tarihidir.

Siyasete gelirsek, arkadaşlarım bu eserler üzerinde ayrıntılarıyla duracaklar, onun için kısa keseceğim. Bütçe açığına çare bulunması görüşmelerinde meşveret meclisine çağrılan Kâtip Çelebi akabinde *Düstûrû'l-amel* adlı risalesini yazmıştır. Biraz ıslahatname tarzındadır. Bu sebeple bunu ilm-i siyasette değerlendirdik.

Kâtip Çelebi, Şeyhülislam Bahaî Efendi'ye sorduğu üç fikhî meselenin cevabını bulamayınca, bunlara kendisi oturmuş *İlhâmü'l-mukaddes*'de cevap vermiştir. Merak ettiği sorular şunlardı: Gece ve gündüz süreleri arasında büyük fark olan yerlerde, mesela kutuplarda namaz ve oruç nasıldır? Güneş aynı yerden doğup batabilir mi, bir başka deyişle, güneşin aynı cihetten doğup batmasının dünyanın her hangi bir noktasında mümkün olduğu bir yer var mıdır? Her ne tarafa dönülse, Mekke'den başka kible olabilecek bir yer var mıdır? Bu sorulara cevap aramıştır.

Kâtip Çelebi'nin vefatından dokuz ay önce tamamladığı ilm-i siyasetle ilgili son eseri *Mizânü'l-hakk*'tır. *Mizân*'ı arkadaşımız ayrıntılarıyla anlatacaktır. Bu eserde dönemin tartışma konuları olan 21 meseleyi ele almış; kendi çerçevesinde, kendi bilgilerine göre çözümler önermiştir. Şunu belirteyim. Bu, Kadızâdeliler meselesinin çözümüne yönelik bir eser değildir. Onun ısrarla savunduğu, farklı eğilimlerdeki insanların birbirlerine muhalefet etmelerinin normal olduğudur. Zorla tek bir noktada birleştirmeye çalışmak ahmaklıktır. Halkı farklı zümreleriyle kabullenip, her zümreyi tanımaya çalışmak, medeniliğin sırrını keşfetmek lazımdır. İsteği budur. Halkın dünya yaratıldığından beri zaten fırka fırka olduğunu, her fırkanın bir türlü mezhebi ve bir tür-

lû meşrebi bulunduğunu ve herkesin düşünce ve kanaatinin birbirine uymayabileceğini söyler ve bunu savunur. En doğru yol örf ve âdet haline gelen işlerde halkın kendi kendine bunu terk etmesini sağlamak olduğunu söyler. Kâtip Çelebi'nin bu vadiye verdiği örnek ise, türbelerde mum yakmaya karşı çıkılmaması gerektiğidir, zira ona göre türbelerde o mumdan yağlananlar olduğu sürece o mumlar yanacaktır. "Duhan" meselesinde de benzer şekilde düşünüyor. IV. Murad döneminde biliyorsunuz sıkı bir tütün takibi vardır. Bu hususta da aşırılığa, yani IV. Murad devrindeki uygulamalara eleştiri getirmektedir. Kâtip Çelebi'nin aradığı sadrazam belki Köprülüler'dir. Onun yazdığı risaleler Köprülüler zamanında, Köprülü Mehmed Paşa'nın şahsında gerçekten uygulama alanı bulmuştur ve devlete çeki düzen verilmiştir. Müstensihî olduğu çalışmalardan bahsetmiyorum. Hayatını böyle özetlemeye gayret ettim.

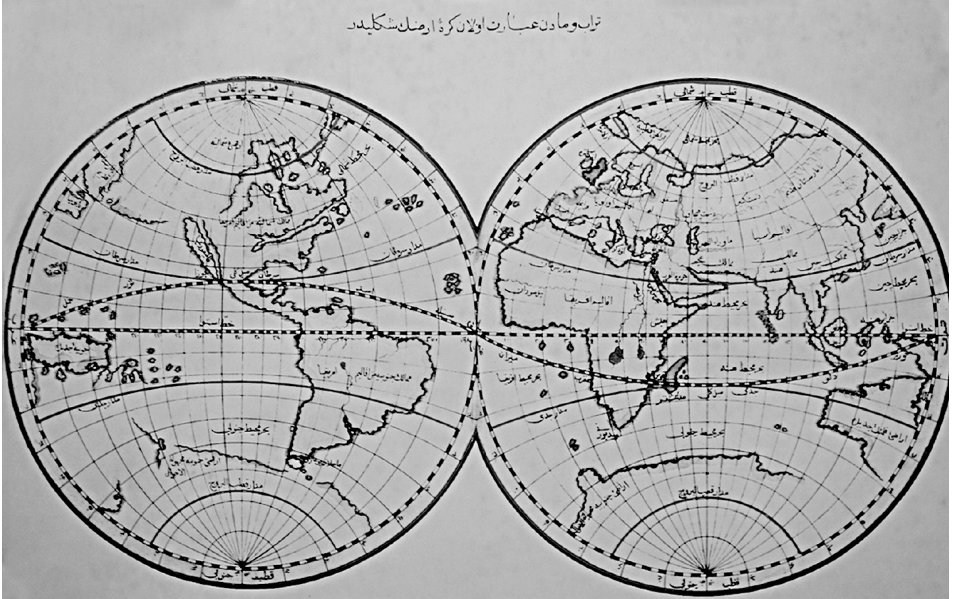
Kâtip Çelebi'nin eserlerinde haritalarla devam edelim. Haritaları doğal olarak müzayedelerdedir. Onun için tam bir takım yoktur. Renkli nüshalar saraydadır. Bu arada, bütün haritaları alırken beraber çalıştığımız Dr. Coşkun Yılmaz kardeşimizi analım. Bir proje çerçevesinde bu haritaları toplamıştık.

Tuhfetü'l-kibâr'ın Müteferrika baskısında yer alan haritalardan bazıları: Osmanlı Devleti ve Avrupa haritası (Bkz. R. 7), yerküre (Bkz. R. 8), okyanuslarda lazım olan rüzgar gülleri (Bkz. R. 9). *Tuhfetü'l-kibâr*'da Ege Denizi yani adalar haritası, Akdeniz ve Karadeniz haritası, Venedik Körfezi ve Adriyatik Denizi haritası da yer almaktadır. Fakat XIX. yüzyılda Hammer gibi, yakınlarda Lewis gibi müellifler Osmanlılar'ın Cebel-i Tarık'ı bilmediğini iddia etmişlerdir. Ahmed Vâsif Efendi'yi yanlış yorumluyorlar. Güya Osmanlılar, Ruslar Çeşme baskınını yaptıkları zaman, Ruslar buraya nasıl geldi, Baltık'tan nasıl ulaşırlar diye tartışmışlar. Hiç çekinmeden Osmanlı devlet adamlarının Cebel-i Tarık'tan habersiz olduğunu, belki kasd-ı mahsusla belki yanlışlıkla yazmışlardır.

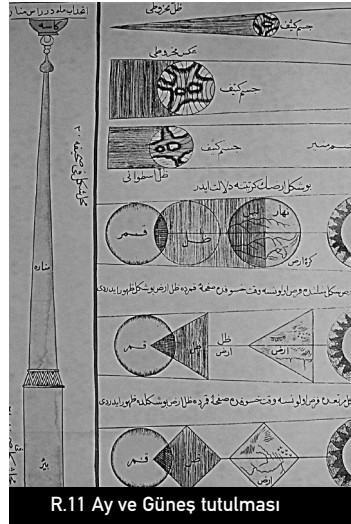
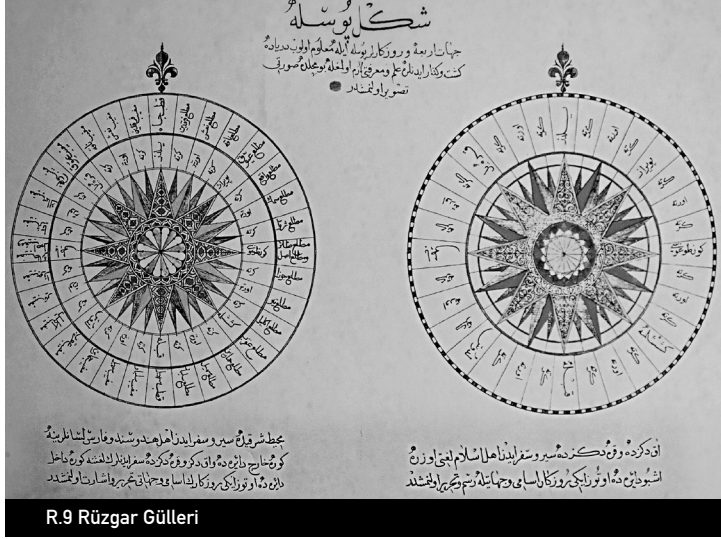
Cihannüma'daki haritalar -Kırk Levha- ise daha değerlidir. İbrahim Müteferrika'nın terekesini Orlin Sabev buldu. *Cihannüma*'ların yarısı elinde kalmış Müteferrika'nın. Onların da ciltleneni var, ciltlenmeyişi var. Dolayısıyla haritalarının tamam olduğu nüshalar sadece sarayda.

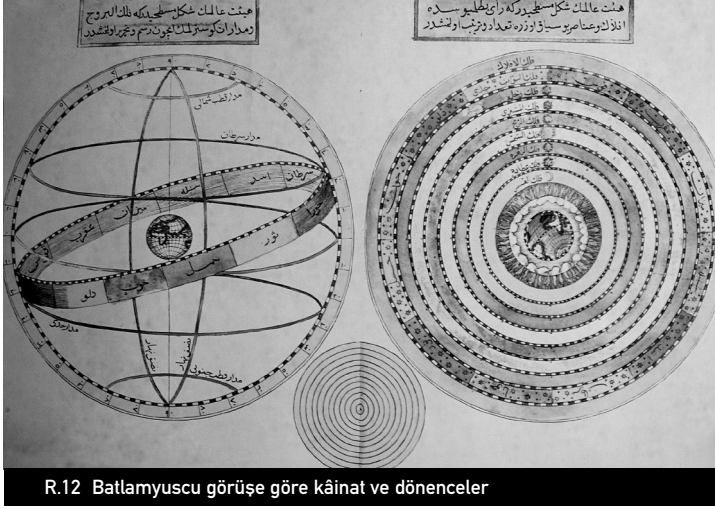
R.7 Osmanlı Devleti ve Avrupa haritası

R.8 Yerküre

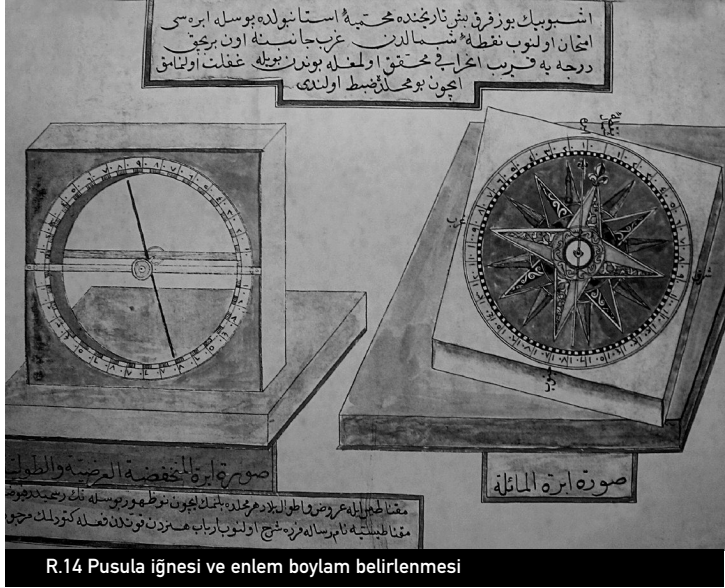
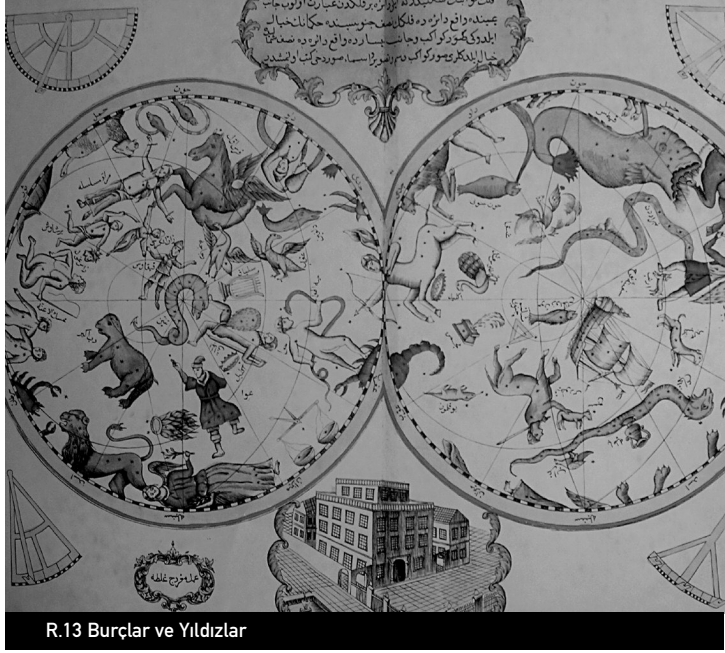
(Diğerlerinde hep eksiktir, daha kıymetli oldukları için jiletlenerek alınmıştır.) Bunlar saray nüshalarından seçilmiştir. Tabii sultanî veya erkânî nüshalar. Hangi nüsha kime takdim ediliyorsa ona göre süsleniyor. Bunlar da *Cihannüma*'da yer alan harita ve şekillerden bazı seçmeler:

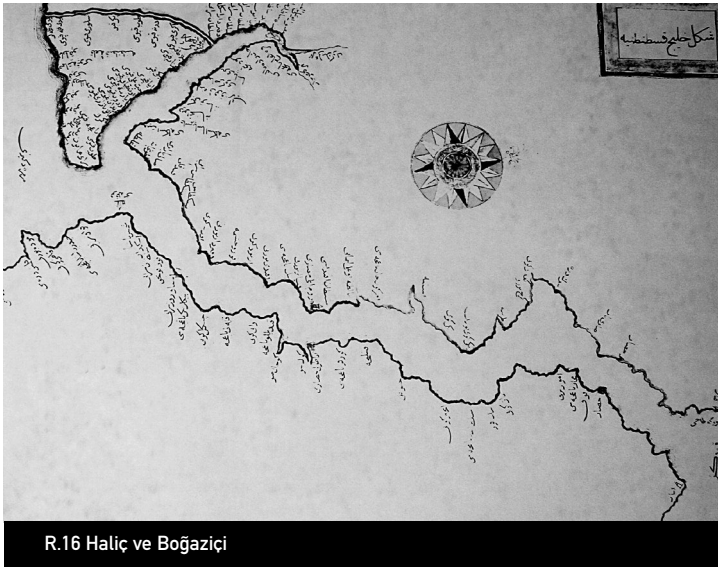
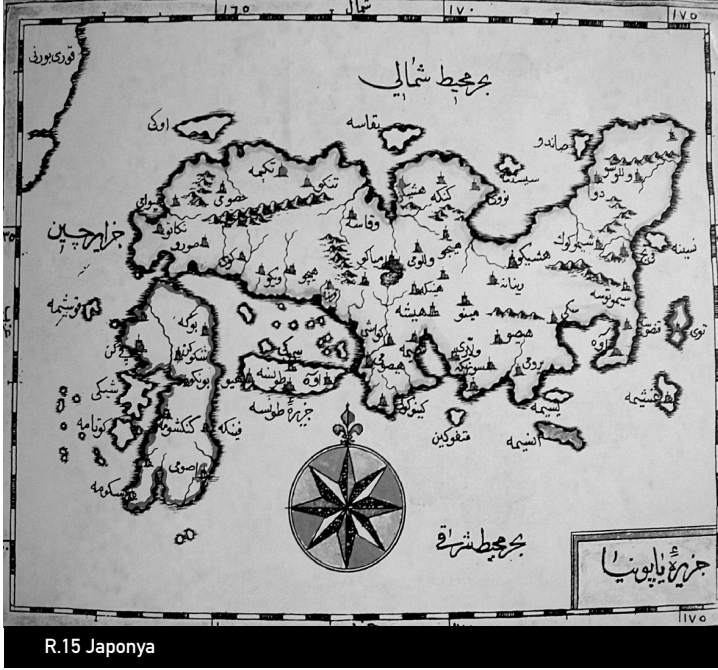

R.12 Batlamyuscu göre kâinat ve dönenceler

Kâinat (Bkz. R. 10); ay ve güneş tutulması (Bkz. R. 11); Batlamyuscu göre kâinat ve dönenceler -renklendirmeler sonradır, siyah beyaz baskı- (Bkz. R. 12); yıldızlar ve burçlar -resimlere dikkatinizi çekerim, taassup var diyorlar ya... Bu resmi 1732'de basabiliyor Müteferrika- (Bkz. R. 13); pusula iğnesi ve enlem boylam belirlenmesi (Bkz. R. 14). Müteferrika bazı eserlerdeki haritaları, şekilleri diğer eserlerde tekrar kullanmıştır. Hatta bizim düşüncemize göre ihtiyaca göre harita koymaktaydı basarken, ciltlerken. Kuzey ve Güney kutupları, Asya ve Japonya haritaları, eski ve yeni dünya yarım küreleri de yer almaktadır. Japonlar bununla İslam dünyasındaki ilk basılı haritamız diye övünürler. (Bkz. R.15) Kâtip Çelebi'nin bütün haritalarına zaten ilk diye bakmak mümkün. Çünkü İslam dünyasındaki ilk matbaada basılıyorlar. Kuzeye yönlendirilmiş bir Anadolu haritasına ilaveten İstanbul (Haliç ve Boğaziçi) haritası da mevcuttur. (Bkz. R. 16) Son levhası budur ve çok değerlidir. Bunlardan başka geometrik şekiller, gök cisimleri ve katmanları, rüzgarlar ve yönler, Afrika, Kuzey ve Güney Amerika, Hind ve Çin Yarımadası, Güneydoğu Asya Adaları, Çin ve Çin Denizi, İç Asya, Hindistan, İran memleketleri, Azerbaycan, Kafkasya ve Arab Yarımadası da *Cihan-nüma*'da kendilerine yer bulmuştur.

Sabrınız için teşekkürlerimi arz ediyorum.

Kâtip Çelebi'de İslahat Düşüncesi

İhsan Fazlıoğlu: Hocamıza sunumu için çok teşekkür ediyoruz. İkinci panelistimiz Eşref Altaş. Meslektaşımız bize *Düstürü'l-amel*i merkeze alarak İslam siyaset düşüncesi ve Kâtip Çelebi'nin İslahat fikirleri hakkında 30 dakikaya sığdıracağı bir sunum yapacak.

Eşref Altaş: Hocam teşekkür ediyorum. İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin önünden Vefa'ya gelirken bir sokağa girdim. Sokağın adı İslah Sokak. Devam ediyorsunuz Kâtip Çelebi Caddesi, sonra devam ediyorsunuz Vefa Caddesi'nden buraya, Bilim ve Sanat Vakfı'na ulaşıyorsunuz. Herhalde Kâtip Çelebi bunu görseydi hayretler içinde kalırdı. Onun adının bugün bir sokağa verilmiş olduğunu gören ulema da Kâtip Çelebi gibi füceten giderdi. Artık böyle bir girişle başlayayım.

Benim üzerinde duracağım meseleler; Kâtip Çelebi'nin *Düstürü'l-amel*, *Mizânü'l-hakk*, *Keşfü'z-zünûn* ve diğer eserleri ve bunlar bağlamında Kâtip Çelebi'nin İslahat düşüncesi.

Keşfü'z-zünûn'da şöyle bir paragrafa rastlıyoruz. Kâtip Çelebi diyor ki; insan hali üzerinde düşünmek ve bütün insanların dünya ve ahiret işlerini İslah etmek için dört tane ilim gerekir. Bunlar "ilm-i şeriat" ya da "şeriat ilimleri", "el-ahkâmü's-sultâniyye ya da es-siyâse" ve "tedbîrû'l-menzil". Bu isimlere baktığımızda İslam dünyasında siyaset hakkında yazılan dört temel geleneğin bu paragrafta özetlendiğini söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi; felsefe geleneğidir. Kâtip Çelebi buna "tedbîrû'l-menzil" diye atıfta bulunmaktadır. İkinci gelenek; fıkıh geleneğidir. Burada İbn Teymiye'nin eserinden mülhem olmak üzere "es-siyase ya

da şeriat ilimleri” diye atıfta bulunmaktadır. Üçüncüsü; Hint, İran, Türk geleneği ki “el-ahkamü’s-sultaniyye” diye atıfta bulunmaktadır. *Düstûrû’l-amel*’in İslam siyaset geleneğindeki yerini anlamak açısından herhalde bunlar üzerinde kısaca durmakta fayda var.

Felsefe geleneğini şöyle özetleyebiliriz. İslam ve siyaset hakkında yazan felsefe geleneği, bildiğimiz gibi, hikmeti ikiye ayırıyor: Amelî hikmet ve nazarî hikmet. Bizim burada ilgilendiğimiz amelî hikmettir. Amelî hikmet de pratik akla yönelik hikmet ki bunlar siyaset, ahlak ve ev ekonomisidir. Felsefenin yazdığı siyasetin daha çok teorik ve metafizik boyutta devletin kökenleri, amaçları ve ideal devletin nasıl olması gerektiğiyle ilgilendiğini biliyoruz. Yoksa onlar günlük pratik hayatla ilgilenmemektedirler. İslam felsefesi ve İran geleneğinin, *Düstûrû’l-amel*’de, özellikle Galen tıbbı da dahil edilerek belli bir yansıması olduğunu göreceğiz.

İkinci gelenek fıkıh geleneğidir. Fıkıh geleneğinde de temel olan şey teorik çerçeveden daha çok İslam hukukunu temel alarak bir anayasal hukuk geliştirmek ve şeriatın siyasete uygulanmasını sağlamaktır. Mâverdi’nin *el-Ahkâmü’s-sultaniyye*’si, İbn Teymiyye’nin *es-Siyâsetü’ş-şer’iyye*’si, İmam Ebu Yusuf’un *Kitabu’l-Haracı*, İbn Cemâa ve Gazzâlî’nin siyasete ilişkin yazdıkları, şeriat ve siyaset arasındaki ikilemi çözmeye; hilafet, imamet, sultan ve mülk kavramlarını ele alarak teorik bir çerçeve çizmeye yöneliktir.

Üçüncü gelenek Hint-İran geleneğidir. Hint-İran geleneği bizim üzerinde duracağımız *Düstûrû’l-amel*’e daha yakın bir gelenektir. Çünkü bu geleneğe ait eserler, hükümdarlara, yüksek sınıflara ahlak, siyaset, devlet idaresi, teşrifat ve pratik yaşam kurallarını öğretmek üzere kaleme alınmış eserlerdir. Bu, Kâtip Çelebi’nin de “âdab edebiyatı” diye vurgu yaptığı bir literatürdür. Bugün siyasî kültür diye özetlenebilir. Bunların değeri siyaset sanatı için yazılmış olmaları, teoriden daha çok pratiği öncelemeleri, bir siyaset kültürü vermeyi amaçlamalarıdır. Hint-İran geleneğine dayalı siyasetnamelerde dikkati çeken bir diğer husus da bunların şeriatın anayasal hukukuna harfi harfine uygunluktan daha ziyade daha genel İslam ahlakı çerçevesini dikkate alarak siyasî gerçekliği gözetmiş olmalarıdır. Bu eserler arasında da *Nasihâtü’s-selâtin* ya da *Nesâyihü’l-mülük* gibi hükümdarlara yönelik; *Düstûrû’l-vüzera*,

Nasihätü'l-vüzera ve *Âsafname* gibi vezirlere yönelik eserler bulunmaktadır. İslam dünyasında bunların en önemlilerinden bir tanesi İbn Mukaffa'nın Halife Mansur'a ithafen yazmış olduğu *Kitabü's-sahâbe*'dir. *Kitabu's-sahâbe* isminden de anlaşılacağı gibi halifeyle ya da padişahla musahabe içinde bulunacak kimselerin uyması gereken edep kurallarını ele almaktadır.

Yine Hint-İran siyasetnamelerinden etkilenen bir başka -dördüncü-gelenek de *Kelile ve Dimne* geleneğidir. Bunlarda ekseriya masallar ve veciz hikmetler çerçevesinde padişahlara yönelik hikmetli sözler, düsturlar verilmektedir. Bunun Türk İslam geleneğindeki yansıması da *Kutadgu Bilig* olarak nitelendirilebilir. Ve yine son olarak, Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'sini de bu tarz eserler içinde sayabiliriz. Kâtip Çelebi'nin bu üç gelenek içinde dikkate aldığı ve özellikle etkilendiği bir başka isim de İbn Haldun'dur. Özellikle İbn Haldun'un tavırlar teorisinin ve organizmacılık görüşünün *Düstûrül-ame'l*de geniş yansımaları olduğunu göreceğiz.

Beşincisi, Osmanlı'nın geleneksel ıslahat edebiyatıdır. Geleneksel Osmanlı ıslahat edebiyatının oluşumuna giden süreci kısaca şöyle özetleyebiliriz: Bütün ıslahat risaleleri, özellikle -Kâtip Çelebi'nin de içinde olduğu- XVIII. yüzyıla kadar yazılmış olanlar, temel olarak Osmanlı devletindeki bozulmanın III. Murat döneminde açık bir hal aldığını kabul etmektedir. Bu zaman dilimini Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar götürülenler de vardır. Örneğin *Âsafname*, Kanuni Sultan Süleyman döneminde İstanbul'a akın eden reaya üzerinde durmaktadır.

Osmanlı ıslahat düşünürlerinin özellikle ıslahatı konu almalarının nedeni neydi? Şöyle belirtebiliriz: Birincisi; Akdeniz dünyasında XVI. yüzyılın başlangıcından itibaren XVII. yüzyıla kadar hızlı bir nüfus artışı olduğu belirtilmektedir. Akdeniz dünyasında bu nüfus artışının Osmanlı için de doğru olduğu daha sonra zannederim Barkan tarafından tahrir defterlerine dayanarak ispat edilmiştir. Bu hızlı nüfus artışı Anadolu'da gurbet taifesi denen yersiz, yurtsuz, ocaksız bir sınıfın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Celâli isyanları ve Suhte isyanlarının da bu yüzyıl sonunda özellikle II. Selim döneminde ortaya çıktığını belirtmek, nüfus artışının bozulma literatürüne etkisini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

İkinci söyleyeceğimiz şey yine aynı yüzyılda Amerika'dan ucuz ve bol gümüşün Osmanlı İmparatorluğu'na akmaya başlaması ve tüm Akdeniz ülkelerinde hissedilen enflasyonist etkinin Osmanlı ülkesinde de hissedilmesi ve alınan vergilerin giderleri karşılayamamasıdır. Bu da özellikle sabit gelirlili, defterlere yazılı ulufeli ve dirlik sahiplerini etkilemiştir. Yine Osmanlı ıslahat literatürüne zemin hazırlayan bir başka şey de bu enflasyonist etkiyle beraber, savaş dönemlerinde alınan avarız vergisinin sürekli hale gelmeye başlamasıdır. ıslahat literatürü bunu bir bozukluk alameti olarak sayarken bugün modern araştırmalar avarız vergisinin vergi tabanını yaygınlaştırması açısından önemli bir adım olduğunu belirtmektedirler. O gün için kötü sayılan, bozulmaya götüren bir adım bugün için belki vergi tabanını genişletmesi açısından güzel olarak görülmekte, en azından bozulmaya götüren bir yol olmadığı kabul edilmektedir.

Mali buhranı da bu arada belirtmek gerekir. Mali buhrana sebep olan şeylerden bir tanesi Kâtip Çelebi'nin özellikle üzerinde durduğu dünya ticaret konjonktüründe meydana gelen değişimlerdir. Kâtip Çelebi gerek *Fezleke*'de gerekse *Cihannüma*'da ve diğer eserlerinde özellikle şundan bahsetmektedir: Eskiden Osmanlı gemileri aracılığıyla Hint, Sint, İndüs ve Çin malları Süveys'e gelip Süveys aracılığıyla bütün Avrupa'ya dağıtılırken yine XVI. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl başında artık bu Hindistan ve Çin'den gelen mallar Portekiz, Felemenk ve İngiliz gemileriyle Avrupa'ya götürülmekte ve Avrupa üzerinden İstanbul'a getirilmekte ve fiyatının beş katı üzerine satılmaktadır. Böyle bir vurgu vardır.

Yine askerî sistemdeki değişikliklerin de bu ıslahat literatürünün gelişmesinde önemli bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle ateşli silahların üstünlük kazanmasıyla Anadolu'daki tımarlı sipahilerden sekban sarıcanın keskin nişancılara dönüşünün de yine bu yüzyıldaki değişikliklerden biri olduğunu söylemek mümkündür.

Ve Celâli fetreti. Bütün bunlardan hareketle de yine XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlık kazanan büyük bir kargaşa vardır: Celâli fetreti. Eğri seferi dolayısıyla özellikle asker sürme yetkisi olan Karayazıcı ve Hüseyin Paşa'nın Orta Anadolu'da büyük isyanlar çıkarması, daha sonra bunun suhte ve sipahi bölüklerinin katılmasıyla köyleri ve kasabaları basan bir süreç haline gelmesi, Kâtip Çelebi'nin eserlerinde sık

sık üzerinde durduğu şeydir. *Fezleke*'ye baktığımız zaman kendi katıldığı seferlerde edindiği bu tür tecrübelerini özellikle anlattığını görürüz.

Böyle bir ortamda Osmanlı bozulma ve ıslahat edebiyatı üzerine yazan özellikle yüksek tabaka aydınların padişahlara yönelik siyasetname, ıslahat risalesi ve layihalar yazdığını görüyoruz. Bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu dönüşümleri genellikle olumsuz yönde algıladıkları için bu tür eserler yazmışlardır. Osmanlı'da yazılan eserlere baktığımızda Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî* gibi salt ahlak, felsefi ahlak diyebileceğimiz Devvânî çizgisinde yazdığı ahlak eseri bir tarafa bırakılırsa, padişahların yayınladıkları kanunnameler, ıslahat layihaları, siyasetnameler, seferatnameler, fütüvvetnamelerin hepsinde bu tür bozulmuş yöne yönelik atıfların bulunduğunu görmemiz mümkündür. Bunların ilkinin Lütü Paşa'nın *Âsafname*'si olduğu söylenebilir. Daha sonra Mustafa Âli'nin *Nushatü's-selâtin*, *Kühü'l-ahbâr* gibi -Kâtip Çelebi'nin de büyük oranda faydalandığı- eserlerinde bozulmaya yönelik yeni bir edebiyatın bulunduğunu söylememiz mümkün. Bu edebiyatın diğer Hint-İran geleneğinden ayrılan yönü Osmanlı devletinde ortaya çıkan güncel sorunları örnek olarak ele almasıdır. Hint-İran edebiyatında örnekler; masallar ve eski padişahlar olurken bu yeni edebiyatta örneklerin Osmanlı'nın bizzat o gün içinde yaşadığı kargaşalıklar bulunduğunu görürüz. Yine Hasan Kâfi Akhisarî'nin *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem* adlı eseri de -ki Hasan Kâfi Akhisarî ıslahat literatürü içerisinde nadir ulemadan birisi olsa gerek- yine yazarı bugün belli olmayan *Hırzû'l-mülük* de III. Murat'a sunulmuş ıslahat risaleleridir. *Kitab-ı Müstetab*, II. Osman döneminde yazılmış bir risaledir. Hepsini XVII. yüzyılın hemen başlarında yazılmıştır, 1580-1620 yılları arası. *Kitab-ı Mesâlihî'l-müslimîn ve menâfii'l-müminîn*'in yazarı da belli değildir. IV. Murat'ın musahibi Koçi Bey'in yaygın olarak bilinen risaleleri; yine IV. Murat'ın bir başka musahibi Aziz Efendi'nin *Kanunname-i Sultan* adlı risalesi bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu son risale, Kâtip Çelebi'nin *Düstûrû'l-amef* de özellikle kendisinden faydalandığı Aynî Ali Efendi'nin *Kavânîn-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezâmîn-i defter-i dîvân* adlı eseri ile birlikte yayınlamıştır. Şinasi, *Düstûrû'l-amef*'i *Tasvîr-i Efkâr*'da yayınlarken Aynî Ali Efendi'nin *Kavânîn-i Âl-i Osman*'i ile birlikte yayınlamıştır.

XVI. yüzyılın sonu XVII. yüzyılın başına, daha doğrusu Kâtip Çelebi'nin vefat ettiği 1657 yılına kadar baktığımızda, bu dönemde kanunla-

ra yönelik geniş bir kodifikasyon hareketinin de olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü problem vardır ve problemin çözümü kanûn-ı kadime dönüştür. "Kadim" in tanımı, kimin bu geleneği başlattığını bilmemek olduğuna göre özellikle "selâfın-i mâziye" diye ifade edilen padişahlar döneminde uygulanan kanunların, bir kodifikasyon hareketiyle -Aziz Efendi'nin kanunnamesinde gördüğümüz gibi- derlenmeye çalışıldığını söylememiz mümkün. Bütün bunlardan sonra, *Düstûrû'l-amel* işte böyle bir gelenek içerisinde yazıldı. Yani *Düstûrû'l-amel* yazıldığında kendisine takaddüm eden bizim belirttiğimiz en az on eser, belki görmediğimiz onlarca eser vardı.

Düstûrû'l-amel'in şöyle bir yazılış hikayesi vardır. IV. Mehmet saltanatının ilk dönemlerinde hazinede meydana gelen açığı belirlemek ve sebeplerini bulmak için Tarhuncu Ahmet Paşa'nın gayretleriyle, baş defterdar Mustafa Paşa bir divan toplanması için emir verir. Bu divanda dönemin entelektüelleri ve maliye bürokratları yer alacaktır. Kâtip Çelebi de Hacı Kalfa -Hacı Halife- olarak, dönemin maliye bürokratlarından, ketebeden birisi olarak bu divanda yer almaktadır. Kâtip Çelebi işte bu divanda konuşulanları kendince not alır. Fakat şöyle bir şey söylemektedir: Kıyl ü kalden öteye gitmeyecektir buradaki konuşmalar. Ve kendisi de yine bu divan çerçevesinde *Düstûrû'l-amel li islâhi'l-halel* adıyla bir risale yazacaktır. Bu risalenin adındaki dört kelimeye baktığımız zaman *düstûr* kelimesi kitabın yol gösterici bir kitapçık olmasına vurgu yapmaktadır. Daha sonra *düstûrû'l-amel* bilebildiğimiz kadarıyla Osmanlı'da...

Fazlıoğlu: Anayasa.

Altaş: Anayasa daha sonra. Modern dönemde anayasa anlamında fakat *düstûrû'l amel*...

Fazlıoğlu: Bugün Arapça'da anayasa demek.

Altaş: Evet. Bugün *düstûr* modern Arapça'da anayasa anlamında. Osmanlı bürokratları arasında da uygulama kitapçığı anlamında kullanılmaktadır. *Düstûr* dolayısıyla kitabın yol gösterici olmasına işaretler. *Amel*, pratik değer ve özelliğine vurgu yapmaktadır. *Islah*, sorunlara çözüm olma iddiasında olduğuna, *halel* ise, -burada bozukluk anlamında- bozuklukları tespit etme iddiasında olduğuna işaretler.

Yine aynı kitabın isminde şunu da görmemiz mümkündür. Fikret Hocam bahsettiler, Kâtip Çelebi hasta olduğu dönemlerde tıp ve havas kitaplarıyla ilgilenmiştir. Burada belki klasik dönemden, belki Fârâbî'den, Kınalızâde'den gelen bir hazık doktor ve hüsn-i tedbir alabilecek padişah arasında bir ikilem olduğunu da görmemiz mümkün. Kâtip Çelebi böyle bir risale yazarken şöyle söylüyor. Osmanlıların nizâm-ı âlem iddiası hızla bozulmaya doğru gitmektedir. Küffar, bütün dünyayı istila etmekte ve Osmanlı devleti dünya siyasetindeki başat konumunu kaybetmektedir. Ayrıca gençliğinde birçok sefere iştirak etmiş Kâtip Çelebi'nin gördüğü, bizzat müşahede ettiği aksaklıkları belirtmesi gerekmektedir. Ve yine "bu âlem-i ecsâma behîme gibi bakar eşhâstan olmak" yani bu cisim âlemine -özür dileyerek söyleyeyim- hayvanlar gibi bakan şahıslardan olmamak için entelektüel sorumluluğun bir gereği olarak *Düstûrül-amel* risalesini yazmıştır.

Düstûrül-amel risalesi dibace, besmele, hamdele ve salveden sonra bir mukaddime ile başlamaktadır. Mukaddime devletin tanımı ve organizmacılık görüşünü içermektedir. Birinci fasıl raiyet yani reaya hakkında, ikinci fasıl asker hakkında, üçüncü fasıl hazine hakkında ve netice ise tedbirler hakkında bilgi vermektedir. *Düstûrül-amel* doğrusu Kâtip Çelebi'nin entelektüel performansının *Mizânül-hakk*'la beraber zirvesi sayılmalıdır.

Burada *Düstûrül-amel*'in modern dönemdeki "inhibit paradigması"nın temel dayanaklarından birisi olduğunu da belirtmemiz gerekir. Dolayısıyla Kâtip Çelebi'nin bu eseri belki bugün bile etkisini sürdüren bir öneme sahiptir. Kâtip Çelebi burada konuya şöyle girmektedir: "İnsanın ictimâî hâli infirâdî hâline mümâsil ve ekser umûrda biri birine muâdil"dir. Yani insanın toplumsal haliyle bireysel hali arasında bir benzerlik ve hatta eşitlik ve denklik söz konusudur. Nasıl insan büyüme, olgunlaşma ve yaşlanma evrelerinden geçiyorsa toplum da büyüme, olgunlaşma ve yaşlanma evrelerinden geçmektedir. Ve yine nasıl insan ahlât-ı erbaadan oluşmaktaysa (dört temel karışım) toplum da erkân-ı erbaa denilen dört temel direktan oluşmaktadır. Burada büyüme ve gelişme, olgunluk ve duraklama, bozulma ve çökme diye ifade ettiğimiz İbn Haldun'un tavırlar teorisini de bir anlamda hatırlatan sinn-i nümuvv, sinn-i vukûf ve sinn-i inhibit tanımlamaları vardır. Bu, Kâtip Çe-

lebi'nin tavırlar teorisi dediğimiz teorisedir. Buna göre bir insan doğar, toplum da doğar, bir insan olgunlaşır, toplum da olgunlaşır, bir insan nasıl ölürse toplum da zamanı gelir, ölür. Bu, bugün için kullanılan inhitat paradigmasının Kâtip Çelebi'ye atfedilen durumudur. Açıkçası ben Kâtip Çelebi'nin zaman-ı vukûf dediği durumun, modern anlamıyla bir duraklama çağı olduğunu düşünmüyorum. Kâtip Çelebi'nin zaman-ı vukûf dediği bir yetkinlik çağıdır. *Düstûr*'da çöküş devresini hatırlatan zaman-ı inhitat tanımlamasını *Keşfü'z-zünûn*'da da kullandığını görüyoruz. Ve yine onun Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşte olduğunu, çöküşe en azından başladığını belirttiğini; nasıl ihtiyarlıkta Galen tıbbına göre balgam artarsa, toplumda da çöküş çağında asker sayısı artar dediğini biliyoruz. Bu da onun en azından Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşe gittiğini belirtmesi demektir. Fakat Kâtip Çelebi'den 250 yıl sonra çökmüş bir imparatorluk için açıkçası Kâtip Çelebi'nin bu kehanetinin doğru olduğunu söylemek çok da mümkün değildir.

Kâtip Çelebi'nin *Düstûrül-amel* de yaptığı başka bir şey daha vardır ki o da yine Galen tıbbından alınmadır. Asker bedendeki balgama eşittir. Yine anatomiye göre dalak, midenin boş kalmasını engellemek için sevda döker. Sevda da ahlât-ı erbaadan biridir. Hazinenin boş kalması için de halk paralarını döker, vergi verir. Reaya burada sevdaya eşittir. Nasıl insanın tat alma duyusu varsa devletin de tat alma duyusu vardır. İnsanın sindirim ve yararlı besinleri nasıl emme gücü varsa; devletin de buna karşılık gelen sınıfları vardır. Kâtip Çelebi'nin tavırlar teorisi temel olarak bunlardan oluşmaktadır. Yani insanın bireysel halinde gelişme yaşı vardır, olgunluk yaşı vardır ve çöküş yaşı vardır. İnsanın içtimâf halinde de aynı şekilde gelişme devri, olgunluk devri ve çöküş devri vardır. Bedenin sıhhati için, devamlılığı için gereken ahlât-ı erbaanın -kan, balgam, safra ve sevda- nasıl uyumlu olması gerekiyorsa cemiyetin nizamı için de dört sınıfın uyum içinde olması gerekir: Ulema, asker, esnaf ve tüccar, reaya. Bunlar beden ve cemiyetin unsurlarıdır. Bu da güçler, organlar ve fonksiyonlar benzetmesidir. Burada da yine Kâtip Çelebi'nin tat alma kuvvesini sarraf ve vezzâna, kuvve-i hâzımayı defteran, küttab ve zabıtlara benzettiğini görmekteyiz. Burada bir tarafta muhtemelen İbn Sina'nın *Kanûn*'undan alınmış ve Galen tıbbı çerçevesinde insanın açıklanmasını, diğer tarafta da toplumun İbn Haldun'dan mülhem açıklanmasını görmekteyiz.

Bu tavırlar teorisi ve insanın hayatıyla toplum arasındaki paralellik, organizmacılık olarak da nitelendirilebiliyor. Organizmacılık da toplumu organik, biyolojik bir sistem olarak gören ve toplumun birim ve öğeleriyle biyolojik organizma arasında paralellik kuran bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. Fakat organizmacılıkta determinist bir taraf bulunmakta, organizmacılık toplumu insanî planlamadan bağımsız olarak işleyen doğal bir fenomen olarak görmektedir. Doğrusu Kâtip Çelebi'nin, hüsn-i tedbirle insan ömrü nasıl uzatılırsa toplumun ömrünün de o şekilde uzatılacağını söylemesi onun saf bir organizmacı olmadığını göstermektedir. Organizmacılık, Kâtip Çelebi tarafından organik analogi olarak da kullanılmış olabilir. Organik analogi, yani insan bedeniyile toplumun yapısı arasında bir paralellik kurarak toplumun yapısını anlamaya yönelik basit bir karşılaştırmaydı. Muhtemelen Kâtip Çelebi bu şekilde kullandı.

XVI. yüzyıldan itibaren yazılan ıslahat risalelerinde genellikle ihtilal, inhiraf, hâlel, beraya-i infial, nizâm-ı âleme inhilal, fetret ve bidat, inhitat paradigması çerçevesinde yine ihtilal, inhiraf, harab ve berbat, taklit, bidat ve taassup, ihtilaf ve tefrika kavramlarının yaygın olduğunu görüyoruz. Bütün bu kavramlar, bugün toplumun ve topyekûn bir medeniyetin inhitatı gibi algılanmakta ama o günkü yazarlar için böyle algılandığı noktada kuşku belirtmekte fayda olduğunu düşünüyorum.

Bozulma kavramları karşısında Kâtip Çelebi'nin kullandığı ıslah kavramları ise ıslah, itidal, nizam, nizâm-ı âlem, düstûr gibi kavramlardır. Kâtip Çelebi *Düstûr'l-amel* de idareyi ıslahat başlığı altında -daha doğrusu benim böyle tanımladığım başlık altında- mali buhrana, askerinin fazlalığına, tımarların rüşvetle satılır olmasına, vergilerin çokluğuna vurgu yapmakta; vergilerin çokluğunun giderilmesi için adalet dairesinin uygulanması gerektiğinden, hazine gelirlerinin azlığından ve israftan bahsetmektedir. Asker sayısının Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1600-1625 yılları arasında 50 bin, 1653'te 100 bin olduğunu, XVIII. yüzyılın başında Kâtip Çelebi'nin söylediğinin 3 katına çıktığını görüyoruz. 1750'de harcamalar beş katına çıkmıştır. Kâtip Çelebi asker sayısından şikâyet etmekle birlikte herhalde o dönemde Avrupa'da bulunan bir monarşi için asker sayısı, gücü göstermesi açısından çok önemliydi.

Kâtip Çelebi çözüm olarak şunları vurgulamaktadır: İsrafın önlen-

mesi, dindar, perhizkar, konuya vâkîf bir padişahın bulunması, vergilerin halkın üzerinden kaldırılması, emanetin ehline verilmesi, rüşvetin önlenmesi, kadınların idari yetkilerden uzak tutulması gerekir ki, Türkçe *Fezleke*'de özellikle "Zikr-i ihtilâl-i ehvâl-i devlet ve tegallüb-i nisvân bi-umûr" başlığı altında özellikle Sultan İbrahim'in kadınlar tarafından nasıl kandırıldığına yönelik uzun uzun paragraflar bulunmaktadır.

Fazlıoğlu: Salonun yarısından fazlası hanım. O cümle söylenir mi?

Altaş: Farkındayım ama Kâtip Çelebi'yi doğru tanımak açısından burada söylemekte fayda var.

Bütün bu edebiyata baktığımızda temel olarak kanûn-ı kadime dönülmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Yine Kâtip Çelebi'de kuvvetli olan bir bilinç de kanun bilincidir. Kanûn-ı şeriat ve kanûn-ı akıl diye ikiye ayırır kanunu ve Ebussuud ve Kemal Paşazâde'den bir paragrafta sitayişle bahseder. Ki *Mîzânü'l-hakk*'ta Ebussuud ve Kemal Paşazâde'nin kanûn-ı akl ve kanûn-ı şer'i, kanûn-ı kadime uygulamakta başarıları olduklarını belirtmektedir.

Dinî ve ahlakî alandaki ıslahat konusunda, özellikle *Mîzânü'l-hakk* çerçevesinde şunu söyleyebiliriz: *Mîzânü'l-hakk*'a baktığımızda taassup, bilgisizce katı taklitçilik, hoşgörü ortamının olmayışı, bağnazlık gibi sebebi cehalet olan ve Kadızâde ile Sivasî tartışmaları çerçevesinde gelişen ifrat ve tefrit arasındaki tartışmaların dinî ve ahlakî bakımdan önemli olduğunu belirtmektedir Kâtip Çelebi. Çözüm olarak şunları da söylemektedir: Devlet kontrol yapmalıdır. Özellikle hiçbir dinî ve ilmî pratik değeri bulunmayan meseleleri tartışan din adamları te'dib edilmelidir. Din adamları ve vaizler ifrat ve tefritten uzak durarak müjde çerçevesinde vaazlarını vermelidirler. Yine halka yakışanın da aşırılıklardan uzak bir dinî anlayışa yönelmeleri olduğunu söylemektedir. Fikret Hocam bahsetti; Kâtip Çelebi *Mîzânü'l-hakk*'ta mum yakmanın, mezarlara gitmenin cahil insanların sığınacağı haline geldiğini belirtmektedir. Taş ve ağacı yüceltmenin de yine doğru olmadığını söylemektedir. Burada *Fezleke*'de elfiye (milenyum) rivayetlerini nakleder Kâtip Çelebi. Yani hicrî 1000. yılda kıyamet kopacağına dair rivayetlerin asılsız olduğunu belirtir ve bunun üzerinden Mustafa Âli'yi eleştirir.

Fazlıoğlu: Çünkü gitti bitti de ondan.

Altaş: Evet. Kâtip Çelebi de rahatlamış oluyor.

Fazlıoğlu: Âli'ye sor nasıl yanıyor.

Altaş: Evet. *Mizânü'l-hakk* isminde *mizân* kelimesinin aklî ilimlerdeki mantık ilmine telmih olması ve yine *Mizânü'l-hakk*'ın aklî ilimler hakkındaki bir girişle başlaması Kâtip Çelebi'nin dinî ve ahlakî islahatta nereye vurgu yaptığını görmemiz açısından önemlidir.

Son olarak toplumsal alanda da nizâm-ı âlem kavramı temel kavramdır. Kâtip Çelebi, az önce bahsettiğimiz erkân-ı erbaa yani toplumdaki dört temel sınıfın kendi buldukları ortamdaki ayrılmamaları gerektiğini belirtir. Çünkü Kâtip Çelebi'ye ve bütün klasik dönemdeki islahatçılara göre nizâm-ı âlem, "cümle halk haddinden tecavüz etmemekle müyesserdir" şeklindeki; yani bütün nizâm-ı âlemin nizâmının sürmesi halkın buldukları yeri hiçbir şekilde terk etmemesi, reayyasa reaya kalması, askerse asker sınıfında devam etmesi gerektiği şeklindeki görüştür. Bu da nizâm-ı âlemin temel dayanağıdır. Eğer toplumda süslenme ve ziynet yaygınlaşırsa, asker padişaha özenirse, halk kılıç kuşanırsa kimse reaya olmayacak, herkes asker olmak isteyecek, asker ise padişaha özenecek ve böylece toplumda bir kargaşa meydana gelecektir. Yine tütün, kahve gibi keyif verici maddelerin yasaklanmasının bir çözüm olmayacağını belirten Kâtip Çelebi, bunların şehirlerde belirli noktalarda satılmasını istemekte ve önceden koruyuculuğu teklif etmektedir. Toplumsal alanla ilgili olarak bunları belirtebiliriz.

Son olarak, Kâtip Çelebi'nin "indirâs-ı medâris-i ulûm" diye ifade ettiğimiz, bugün ilmiye sınıfıyla ilgili çeşitli aforizmaları olarak adlandırabileceğimiz bazı öngörüleridir. Çeşitli ilimlerin ortadan kalktığı, usûlüne uygun tedris yapılmadığı, ilmî usûle riayet edilmediği gibi iddiaları vardır ki *Recmü'r-recim bi's-sîn ve'l-cîm*, *İlhâmü'l-mukaddes mine'l-feyzi'l-akdes* risaleleri onun bu görüşleri çerçevesinde kaleme alınmış eserlerdir. Yine *Mizânü'l-hakk*'ta ve *Keşfü'z-zünûn*'da da bunlara atıflar vardır. Dinlediğiniz için teşekkür ediyorum.

Fazlıoğlu: Eşref Bey, bir şey soracağım. Bu fonksiyonları bizzat oradan birebir aktardınız değil mi? Yorum değil.

Altaş: Yok, yorum değil. *Düstürü'l-amef* de belirtilen şeyler.

Fazlıoğlu: Bunlar yanlış. Nefs-i nâtika, kuvve-i âkile, kuvve-i müdrike birbirinden farklı değil ki.

Altaş: Kâtip Çelebi'nin yazmalarında aynen var.

Fazlıoğlu: Hayır, bana bir delil vermiş oldun da. Teşekkür ediyorum. Sadece te'kit ve tefsir babından aldım. Ben bu konuda mastır yapmış, çalışmış biri olarak biliyorum. Tevsik ve delil almış oldum. Söyleyeceklerime yardımcı olacak.

Kâtip Çelebi'nin Medrese-İlmiye Eleştirisi ve Modern Dönemdeki Anlamı Üzerine

İhsan Fazlıoğlu: Son konuşmacı olarak Emrullah Bulut Bey modern dönemde Kâtip Çelebi'nin biraz önce Eşref Bey'in de temas ettiği ilmiye sınıfında bozulma, "indirâs-ı medâris-i ulûm" tabiriyle ifade edilen -bu Kâtip Çelebi'nin tabiri değil tabii- mesele üzerinde duracak. Bu konuda neler söylemiş Kâtip Çelebi? Bunların bağlamına geri gidilerek eleştirisi yapılabilir mi ya da ne tür değerlendirmeler yapılabilir? Bu konuda konuşacak. Buyrun.

Emrullah Bulut: Teşekkür ederim Hocam. Panel ilanında "aklî ilimler tasavvuru" ibaresi de geçiyor ama hem konuyu uzatmamak açısından hem de size daha fazla söz hakkı vermek açısından "aklî ilim" kavramı üzerinde durmadan Çelebi'nin medrese eleştirisine geçmek istiyorum müsaade ederseniz.

Fazlıoğlu: Ben konuşmayacağım. Ben sadece değerlendirme yapacağım.

Bulut: Çünkü o biraz daha teknik bir detay. "İlim" kavramının İslam düşüncesi tarihinde farklı ekollerdeki tanımlarını, ilimler tasnifini, ilimlerin tarihini, *Keşfü'z-zünûn*'un mukaddimesinde anlatıyor Kâtip Çelebi. Zamanımız sınırlı olduğu için onun eleştirileri ve bunun modern dönemde ele alınışı üzerinde durmak istiyorum.

Kâtip Çelebi'nin aklî ilimler vurgusunun toplandığı, yoğunlaştığı iki temel eseri var. Bunlardan birisi *Keşfü'z-zünûn*. *Mizânü'l-hakk*'a göre daha önce telif edilmiş. İkincisi *Mizânü'l-hakk*, özellikle de mukaddimesi dediğimiz bölümü. Kâtip Çelebi *Keşfü'z-zünûn*'un mukaddimesinde de "ilmu'l-hikme" maddesinde de, bu ilimlerin bütün milletlerin ortak malı olduğunu bunların tarih boyunca gelişimini, çeşitli eserlerden mesela Kadı Said'in *Tabakâtu'l-ümem*'inden, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'inden, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinden alıntılarla anlatıyor. Ve en sonunda durumu İbn Haldun'un bıraktığı yerden, yani şu sözünden

devam ettiriyor: “Buralarda, Endülüs’te ilim durunca haber alıyoruz ki, yukarılarda yani kuzey taraflarında, Avrupa’da bir takım hareket var. [Doğu İslam dünyasını kastederek] Doğu’da bir şeyler devam ediyor ama orada da umran köklü olduğu için” diyor ve orada bırakıyor. Kâtip Çelebi de buradan itibaren sözü alıp Anadolu’ya yani İbn Haldun’un “Doğu” dediği yere getiriyor. *Mizânu’l-hakk*’ta da konunun ele alınışı şöyle: “Tarih boyunca çeşitli milletler eliyle bu ilimler geldi ama İslam’ın ilk dönemlerinde henüz din tam oturmadığı için, dinle ilgili bilgiler müdevven hale gelmediği için bir takım yasaklamalar oldu. Ama bu ilimler müdevven hale gelince kitaplar yazılıp sistemleşince artık böyle bir yasağa da gerek kalmadı.” Hatta Hz. Ömer’in İskenderiye Kütüphanesi’ni yaktırması meselesini de yanlış olarak aktarıyor durumu biraz daha doğru anlatabilmek için. Sonra da, Müslümanların kendilerine özgüvenleri gelince ilimleri tercüme ettiler ve bundan sonra da çok büyük insanlar yetiştirdiler diyor. İmam Gazzâlî, Fahreddin Razî, İcî, Şirazî, Beydâvî, Seyyid Şerif Cürcânî, Taftazânî, Devvânî gibi isimleri sayıp yine meseleyi Anadolu’ya getiriyor. Yani benim konuşmamda üzerinde duracağım husus, modern dönemde gerçekten kurgu bir Kâtip Çelebi imajına sebep olan o ünlü medrese eleştirisi.

Konunun daha iyi anlaşılması bakımından çok kısa olduğu için söylediklerini aynen aktarmak istiyorum. *Keşfü’z-zünûn*’da şöyle diyor Çelebi: “Osmanlı devletinin ortalarına kadar Diyar-ı Rum’da hikmet ve felsefe pazarı pek verimli idi. O asırlarda kişinin şerefi; aklî ve naklî ilimleri tahsili ve ihatası ölçüsündeydi. Ve o dönemde Allâme Şemseddin Fenarî, Fâdil Kadızâde Rûmî, Allâme Hocazâde, Allâme Ali Kuşçu, Fâdil Müeyyedzâde ve Mirim Çelebi, Allâme Kemal Paşazâde ve sonuncuları olan Fadıl Kınalızâde gibi şeriat ve hikmeti birleştiren seçkin bilginler vardı. Çöküş dönemleri gelip çatınca, bazı müftilerin felsefe öğrenimini engelleyip *Hidâye* ve *Ekmel* derslerini öne çıkarmalarıyla ilim rüzgarı duruverdi. Şeklî olarak kalan az bir kısım hariç bütünüyle ilimler kaybolup gitti. (...) İşte bu durum, İbn Haldun’un zikrettiği üzere devletin bozulma emarelerinden biridir.” *Mizânü’l-hakk*’ta ise şunları ifade ediyor: “Ebu’l-feth Sultan Mehmet Han Medâris-i Semâniye’yi bina edip “kanun üzre suğl oluna” diye vakfiyesinde kayıt koymuş ve *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkif* derslerini tayin etmişti. Sonra gelenler “bu dersler felsefiyattır” diye kaldırıp *Hidâye* ve *Ekmel* dersleri okumayı

ma'kul gördü. Yalnız bunlarla iktifa makul olmadığı için ne felsefiyât ve ne *Hidaye* ve *Ekmel* kaldı. Böylece Rûm'da yani İstanbul'da ilim pazarına kesâd geldi. İlim ehli olanlar yok olmaya başladığından Ekrâd diyarında yani Kürtlerin diyarında kıyıda köşede kanûn üzere şügl eden talebelerin mübtedileri bile İstanbul'a gelip azîm tafra satar oldu." İşte o ünlü eleştiriler bunlar.

Bu, şu bakımdan çok önemli: Eğer içimizde İslamî ilimlerle uğraşmayanımız varsa bunlar Kâtip Çelebi'yi *Keşfü'z-zünûn*'dan bilmezler. İslamî ilimlerle tarihle biraz uğraşanlar varsa *Keşfü'z-zünûn*'u, *Düstûrül-ame'lî* bilirler ama bu ilimlerle uğraşmayanların çoğu Kâtip Çelebi'yi bu medrese eleştirisi üzerinden tanır. Çünkü okuduğumuz, dinlediğimiz her yerde Kâtip Çelebi temel, merkezî bir atıf noktası olarak hep durur. Bugün hangi medrese tarihi kitabını açarsanız açın ya da Osmanlı bilim ve düşünce tarihine dair herhangi bir metni açın gerileme paradigması çerçevesinde Kâtip Çelebi -eğer iki tane etken varsa- bu gerilemeye dair mutlaka atıf yapılan merkezî bir kişidir. Bu açıdan çok önemli.

Aslında ben bu çalışmaya başladığımda, benim de şöyle bir sorum vardı. Kâtip Çelebi bunları söylemiş, acaba adama bunları söyleten şeyler nelerdi? Bak ne güzel şeyler söylemiş dedim ve bunun altını doldurmaya çalışmakla yola çıktım. Sonra okumalarımdan, dinlemelerimden bu işin hiç de böyle olmadığı, aslında bize kurgulanmış bir Kâtip Çelebi imajı sunulduğu; Kâtip Çelebi'nin de İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin ideolojik kurgusuyla kurgulandığı artık bende netleşmeye başladı. Şimdi biraz bunun üzerinde duracağım. Ne diyor Kâtip Çelebi? Kâtip Çelebi'nin temelde söylediği şu: Daha önce İmam Gazzâlî, Razî, Îcî, Beydâvî, Kutbuddin Şirazî, Kutbuddin Razî, Taftazânî, Cürcânî, Celâleddin Devvânî gibi isimlerin oluşturduğu ilim geleneği vardı. Molla Fenarî, Ali Kuşçu, Şemsettin Fenarî, Hocaazâde, Kadızâde-i Rûmî, Mirim Çelebi, Kemal Paşazâde, Kınalızâde gibi âlimler bu geleneği Osmanlı'ya taşıdılar ve devam ettirdiler. Ama ne olduysa oldu diyor (biraz önce de okuduğumuz gibi *Keşfü'z-zünûn*'da bazı müftilerin yasaklamasından bahsederek, *Mîzânü'l-hakk*'ta da Fatih'in *Kanunnamesi*nde müfredata koyduğu *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkîf* derslerinin "bu dersler felsefiyâttır" diye ortadan kaldırılmasından yola çıkarak) ve ne aklî ilimlerin ne de artık onların yerine konulan fıkıh derslerinin doğru dürüst verilebildiğini söylüyor. "Elimizde ne aklî ilimler ne dinî ilimler

kaldı, çünkü bu dengeyi bozdunuz ve mahvettiniz” diyor. Sonra Kâtip Çelebi, İbn Haldun’un bu yukarılarda, kuzeylerde yani Avrupa’da bir takım hareketlilikler var dediği şeylere de atıf yapıyor. Belki bürokratik görevinden dolayı tanıdığı birçok kişi var ve bürokratik görevi sebebiyle de Batı’da olan birçok şeyden haberdar olabiliyor.

Yeri gelmişken söylemek lazım ki çok farklı bir kişilik Kâtip Çelebi. Bir coğrafya eseri yazmış, bir taraftan tarihçi, bir taraftan ıslahat risalesi yazıyor, bir taraftan toplumdaki dinî meselelerle ilgili kendince çözüm üreten bir âlim, *İlhamu’l-Mukaddes*’i ve Ali Kuşçu’nun *Muhammediyе*’sine şerh yazıyor. Ama bence hepsine biraz sinmiş bir bürokratik kimlik var. Ben gözümde Kâtip Çelebi’yi canlandırdığım zaman bu kadar çok eser yazması bende şöyle bir kişilik oluşturuyor: Yerinde durmayan, bürokrat olmasının verdiği şeyle hemen hemen her derdi, her sıkıntıyı kendisine dert edinip bununla ilgili çalışma yapan bir kişilik. Ve bürokrat oluşu bence bunun temel sebebi. Peki Kâtip Çelebi bunları söylemiş, daha sonra ne olmuş?

Cihannüma ve *Tuhfetü’l-kibâr* matbaanın kurulmasından sonra basılıyor. Ama 1860’larda Şinasi’yle beraber *Mizânü’l-hakk* gazetede neşredilmeye, daha sonra da basılmaya başlanıyor. Ve birkaç yıl araya üç tane baskı yapılıyor. Bu durum, 1860’tan itibaren bu gerileme düşüncesinin artık hakim olmaya başladığını ve Kâtip Çelebi’nin bir ölçüde ortaya çıkmaya başladığını gösteriyor. Ama Çelebi’nin bu eleştirileri ve değerlendirmeleri daha önce ele alınmış mı? Tanzimat’a kadar bunu sorgulayacak bir çalışma da aslında bundan sonra yapılabilecek bir çalışma.

Fazlıoğlu: Daha gerisi olabilir diyorsun.

Bulut: Olabilir. Bakmak lazım. Çünkü 1860’da Şinasi bundan haberdarsa belki Namık Kemallere doğru gitmek gerekir. Çünkü gerileme artık aydınlarımıza, o dönemin âlimlerine tamamen hakim olmuş durumda. Ama esas hakimiyet II. Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkıyor. Medreseler yeni modern okulların açılmasıyla beraber biraz daha üvey evlat muamelesi görmüş. Abdülhamit, kendi döneminde bu yüzden çok eleştiriliyor. İlk ıslahat çalışmaları medreselerde 1910 ve 1914’te. Ve medrese tarihiyle ilgili ilk yazılar da 1916’da çıkıyor. Bu yazıların -Ekmeleddin İhsanoğlu’ndan atıf yaparak söylüyorum- iki yönü var. Birincisi akademik çalışmalar, ikincisi popüler tarih yazımı denilebilecek

tarzda yazılmış yazılardır. Akademik çalışmalar, medreseler Osmanlı tarihimizde, kültür ve sanatımızda nasıl bir etkide bulundu, ilmiye teşkilatı neydi ve bunun toplumda yeri nedir gibi konuları ele alırken; ikincisi tamamen ıslah ve Cumhuriyet sonrasında bunların kapatılmasına sebep olacak şekilde olumsuz bir imajın oluşturulmasına yönelik yazılardır. Burada iki yön var. Bu ilk makalelerden birini yazan Arif Hikmet Bey'dir. Medreseyi tamamen akademik anlamda ele alıyor. 1916'da *İstanbul Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda bir yazı yazıyor. Ve ilmiyeyi akademik bir tarzda ele alıp bir teşkilat olarak, ilmî olarak inceliyor. Ama *İlmiye Salnamesi* dediğimiz medreselerin ıslahına yönelik yazılmış bir kitapta Muallim Emin Bey'in yazdığı yazı işte bu biraz önce bahsettiğim popüler tarih yazımı dediğimiz tarzda bir yazı. Biraz daha ıslah düşüncesinin hakim olduğu ve yeni bir imajın izlerinin görüldüğü bir yazıdır. Aslında Muallim Emin Bey'i besleyen bir arka plan da var. Bu arka plan Namık Kemal ki Namık Kemal Fatih Medresesi üzerinde çok durur. Bu bir nevi "kendimize güvenelim" düşüncesinin yansımasıdır. Bu biraz da halka özgüven aşılama babındandır. Bu anlamda Namık Kemal'in kendisinden sonrasını etkilediğini söylemek mümkündür. Bunlardan beslenerek Emin Bey de böyle bir makale yazıyor. Bir de Cevdet Paşa'nın kendi *Tarih*'inde ilmiyeye yönelik eleştirileri var. Burada Cevdet Paşa'nın da atıf yaptığı temel kişi Koçi Bey'dir. Bunu da belirtmek lazım. Emin Bey ne diyor? Medreseler ıslah edilmeli diyor.

Peki bütün bunların Kâtip Çelebi'yle ne alakası var? Alakası şu: Emin Bey, Kâtip Çelebi'yi isim vermeden alır, onun biraz önce bahsettiğimiz "kitapların kaldırılması ve yasaklanması" olayını birkaç cümleyle ama isim vermeden kullanır. Ondan sonra Cumhuriyet döneminde Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Emin Bey'in kullandığı bu ifadeleri yine isim vermeden kullanır. Kâtip Çelebi isimsiz bir şekilde Osmanlı medrese tarihi yazımına girer. İsmiyle girmesi ise Cumhuriyet'ten sonra 1936'da İstanbul Üniversitesi Tarih bölümünde Prof. Şerefettin Yaltkaya ve Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın nezaretinde, bir 3. sınıf öğrencisinin hazırladığı bir tarih teziyle oluyor. 16 sayfalık bir tez. Bu tezi hazırlayan Remziye Beksaç, *Fatih Vakfıyesi*'nden yola çıkarak Osmanlı medreselerini anlatıyor ve Kâtip Çelebi'ye ilk defa medrese tarihi yazımında ismiyle atıf yapıyor ve Kâtip Çelebi "kitapların kaldırılması, aklî ilimlerin gerilemesi" konusuyla gündeme geliyor. Şerefettin Yaltkaya, Beksaç'ın hazır-

lamış olduğu tezi 4 yıl sonra Tanzimat'ın 100. yıldönümü sebebiyle 1940'da yayınlanan *Tanzimat* adlı eserde hemen hemen tamamıyla ele alıp onun temel görüşlerini ortaya koyuyor. Bu, şu açıdan çok önemli: Şerefettin Yalıtıkaya aynı zamanda medresede okumuş, daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul Dârülfünûnu'nda hocalık yapmış, klasik medresede müderrislik yapmış bir insan. Bu anlamda da bu tarz birisinin medreseyi bu yönde eleştirmesi yani "kitaplar kaldırıldı, XVII. yüzyıldan sonra aklî ilimler ihmal edildi ve her şey altüst oldu" demesi hem aydınlar açısından hem de halk açısından çok önemli ve bu paradigma-artık çok kullanıldığı için söylemekte bir beis görmüyorum. "gerileme paradigması"- çerçevesinde temel bir atıf noktası haline geliyor. Daha sonra Osman Nuri Ergin, 1922 yılında yazdığı *Mecelle-i Umûr-i Belediyey'e* de medreselerin ıslah edilmesi gerektiğini söylerken, 1939'da artık medreselerin ne kadar köhne olduğunu, kapatılmasının ne kadar isabetli olduğunu söylüyor. Bizim açımızdan önemi de Osman Nuri Ergin'in Kâtip Çelebi hakkında söyledikleri. Yani Kâtip Çelebi, medrese tarihinde medreselerden kitapların kaldırılması yanında Osmanlı düşüncesi tarihinin de içine giriyor artık. Düşünce tarihinde de bir figür haline geliyor ve şöyle diyor Osman Ergin: "Medreseleri bu düşkünlükten kurtarmak, onlara diriltici bir ruh yüklemek konusunda 300 sene içinde ciddi ve esaslı bir teşebbüs tarihlerimiz kaydetmiyor. Mütefekkirlerimiz bu yolun çıkmaz olduğunu anlıyorlar, bu yolda eserler yazıyorlarsa da asıl resmî teşekküller ve hükümet bunun fenalığını anlamıyordu. Kâtip Çelebi'nin anlamasının sebebi de bir Garp lisanını bilmesi, Garp dilinden eserler tercüme etmiş olması ve bilhassa medrese tedrisatıyla iktifa etmeyerek hususi surette bilgi sahasını genişletmiş bulunmasındandı. İşte medrese programlarının fenalığını, okunuş yollarının kifayetsizliğini ancak bu türlü adamlar anlayabilirlerdi."

Daha sonra bu "Kâtip Çelebi" imajının, hem medrese tarihi hem düşünce ve bilim tarihinde Adnan Adıvar'da iyice şekillendiğini görüyoruz. Hepiniz biliyorsunuz, Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Tarihinde İlim* adlı eseri önce Fransızca olarak basılıyor, daha sonra 1943'te Türkçe'ye tercüme ediliyor. Ve şu anda bile Osmanlı Düşüncesi ya da Bilim Tarihi konusunda hakim olan paradigmayı oluşturan kişidir Adnan Adıvar. Her ne kadar şu anda son yıllarda yapılan çalışmalar artık bunun yanlışlığını ortaya koyuyorsa da hakim görüş halen budur demek yanlış olmaz sanı-

rım. Bu alanda yapılan çalışmalardan ve yayınlardan habersiz olan insanların hâlâ Adnan Adıvar'ın paradigmasıyla düşündüğünü söylemek çok yerinde olur. Belki bunda ideolojik duruşun etkisi de büyüktür. Adnan Adıvar için o kadar önemli ki Kâtip Çelebi, bilim tarihinde Osmanlı yüzyıllarını isimlendirirken kullandığı iki kişi var. XV. yüzyılı Fatih'le isimlendiriyor, XVII. yüzyılı Kâtip Çelebi'yle. Bu ne kadar önem verdiğini ortaya koyan bir şeydir. Adnan Adıvar, Çelebi'yi ve eserlerini anlatır ama Kâtip Çelebi'nin esas önemi, medrese dışından yetişmiş olması ve hakim geleneğe karşı bir duruş içinde olmasıdır. Ki daha sonra Hilmi Ziya Ülken için bu daha da önemli hale gelecektir.

Hilmi Ziya Ülken şöyle diyor: "Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sında ya da ilimler tasnifinde ortaya koyduğu şeyler evet çok geri, yani Kopernik'ten haberi yok, Brahe'dan haberi yok. Hâlâ Aristo'yla İbn Sina'yla düşünüyor ama bunlar çok önemli değil" diyor. Önemli olan Osmanlı skolastik düşüncesine hücum eden ilk adam ve bunların mümessilidir, bu açıdan ilim Rönesansının habercisidir, diyor. Hilmi Ziya Ülken'in bakışı aslında bir ideoloji içinde Kâtip Çelebi'nin nereye konulduğunu gösteren bir örnek. 1957'de Prof. Cavit Baysun *MEB İslam Ansiklopedisi*'nde "Medrese" maddesine "Osmanlı Medreseleri" alt başlığı altında yine aynen bu anlayışı devam ettiriyor. Mesela o da "medreselerde XVI. asrın sonlarından itibaren dinî akidelere muhalif görüldüğünden felsefe ve hikmet kaldırılmıştır" diyor.

Sonra Şehabettin Tekindağ, İstanbul Üniversitesi'nin kuruluşunun 50. yıldönümünde yazdığı makalede yine Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn*'da ve *Mizânu'l-hakk*'ta ortaya koyduğu medrese eleştirisini aynen aktararak sonuçta Adnan Adıvar gibi, Hilmi Ziya Ülken gibi işin daha XVI. yüzyılda bittiğini söylemeye başlıyor. Daha sonraki dönemlerde bu durum -aslında kaldırıldığı söylenenler Kelam kitapları olmasına rağmen- matematik, aritmetik, geometri gibi derler kaldırılmıştı demeye kadar götürülüyor. Derler ya aşağıda bir yalan söyle, yukarıda kendin de inan. *Haşiye-i Tecrid* de *Şerh-i Mevâkif* da -neticede Seyyid Şerif Cürçânî'nin yazmış olduğu şerh de olsa haşiye de olsa- Kelam kitaplarıdır. Kâtip Çelebi, bunların kaldırıldığından dem vururken; işin geometri'nin kaldırılması, aritmetiğin öğretilmez olması, matematik ilimlerinin ihmal edilmesi boyutuna gelmiş olması herhalde ancak bir kast-ı mahsusla açıklanabilir bir şey olsa gerektir.

Fazlıoğlu: Kâtip Çelebi demediği halde.

Bulut: Demediği halde. Bunlar Kelam kitabı. Kelam kitabında matematiğin, geometrinin ne kadar yer aldığını hepimiz biliyoruz. Öbür tarafta Kadızâde-i Rûmî'nin herhangi bir eserinden, Ali Kuşçu'nun herhangi bir matematik eserinin kaldırılmasından bahseden hiçbir kimse yok. Ama Kâtip Çelebi'nin bu eleştirilerinin bu noktaya getirilmesi ne ile açıklanabilir bilmiyorum.

Bu süreçte "gerileme tezi"nin Osmanlı düşüncesi, bilim tarihi ve medrese tarihinde -belki de kendisi çok büyük bir insan olması itibarıyla- şekillendiği nokta Uzunçarşılı'dır. *Osmanlı Devletinde İlmîye Teşkilatı* adlı eserinde medreselerin bozulmasında Uzunçarşılı'nın hemen ilk atıf yaptığı kişi Koçi Bey'le beraber Kâtip Çelebi'dir. Ve onun *Keşfü'z-zünûn*'daki ifadelerini Uzunçarşılı aynen alır ve medreselerin bozulmasının temel sebebi olarak -ilk zikretmesi çok önemli- akfî ilimlerin ihmal edilmesini, bunun sonucunda düşünce geleneğinin bozulmasını görür.

Bu anlattıklarım oluşturulan Kâtip Çelebi imajı. Hatta bundan sonraki dönemde bazı eserlerde bu eleştiriler öyle bir bağlama oturtulmuş ki insan "bu kadar da olmaz" diyor. Osmanlı gerileme paradigmasına bir de farklı açıdan bir yaklaşım var. Yani yine gerileme kabul ediliyor, Kâtip Çelebi yine temel referans noktası; ama bu, genel yaklaşımdan biraz farklı. Onlar ne diyorlar? Onlar şunu söylüyor ki bu biraz daha ilahiyat çevrelerinde hakim olan görüştür: "Gazzâlî ile beraber başlayan ve Razî ve Tûsi ile sistemleştirilen bu düşünce ekolünün yani Aristo mantığına bağlı bir düşüncenin daha fazla ilerlemesi zaten mümkün değildi. Osmanlı, siyasî anlamda İslam dünyasının önünü açmış olmasına rağmen ilmî anlamda açamadı, bu devraldığı ilim geleneği ile zaten açması da mümkün değildi. İbn Rüşd düşüncesi ihmal edildi, Gazzâlî ve daha sonra Razî düşüncesi hakim oldu. Bir de işin içine Selçuklulardan gelen Konevî yani vahdet-i vücudcu düşünce girince iş zaten içinden çıkılmaz hale geldi. Osmanlı'nın bunda bir suçu yoktur. Bu Aristo mantığıyla ancak buraya gelinebilirdi." Bir kısmı da Fatih döneminde ortaya konulan çalışmaların, Fatih'in bizzat şahsıyla ilgili olduğunu, onun felsefe ve hikmete önem vermesinin sistemleştirilemediğini ve bundan dolayı ileride bu sistemin devam etmediğini söyler. Yani neticede yine

gerileme paradigmasını kabul ediyorlar. Ama bakış açıları farklı. Tüm bunlarda atıf yapılan temel referans Kâtip Çelebi.

Peki şu anda Kâtip Çelebi ve bu aktardığımız paradigma ne durumda? Bu paradigma şu anda çok ciddi biçimde eleştiriliyor ya da sorgulanıyor diyelim. Bu anlamda ilk sorguyu yapan kişi Muallim Cevdet Bey'dir. Yani ortada Kâtip Çelebi'nin dediği gibi bir durumun söz konusu olmadığını, kaldırılanın iki tane Kelam kitabı olduğunu, bu kitaplarda geçen konuların çok daha üst seviyelerde başka kitaplarda okutulduğunu söylüyor. Şunu da kabul ediyor: "Riyâziyât'ta Takiyuddin Râsîd'dan sonra biraz gerileme oldu, özellikle Kanuni zamanından biraz sonra gerileme oldu ama Kâtip Çelebi'nin dediği gibi çok kötü bir durum da yoktur, ya da oluşturulan o kadar hayıflanacak bir durum yoktur" diyor.

Ekmelettin İhsanoğlu Hoca'nın özellikle İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi'nde başlatmış olduğu Bilim Tarihi çalışmaları -İhsan Hocam da zaten bunun içinde- artık çok daha yeni çalışmalar ortaya koydu. Ekmelettin İhsanoğlu çalışmalarında şunu söylüyor: O dönemde, XVII. yüzyılda matematik sahasında yaklaşık 30 müellif tarafından yine yaklaşık 46 eser, astronomi sahasında 111 müellif tarafından 193 eser yazıldığını, tıp açısından bu yüzyılın Osmanlı tıbbının altın çağı olduğunu, birçok ünlü tabibin yetiştiğini, birçok eserler telif ettiklerini söylüyor. Ve biraz sonra belki daha geniş değineceğimiz Kâtip Çelebi'nin kaldırıldığı yönünde iddiaları bulunan kitapların da kaldırılmadığını ekliyor. Yani bu kadar müellif ve eser var ortada. Ama bir tarafta da Kâtip Çelebi'nin söyledikleri var. Bunda bir çelişki var diyor Ekmelettin İhsanoğlu. Fahri Unan da Kâtip Çelebi'nin kaynakları yüzünden yanlış bilgiye ve daha sonra birçok yanlışla sebep olduğunu belirtiyor. Yine Çelebi'nin Mustafa Âlî'nin *Kühü'l-ahbâr*'ından aldığı *Fâtih Vakfiyesi*'yle ilgili bilgiler ya da derslerin hangi medreselerde okutulduğuyla ilgili verdiği yanlış bilgilerin daha sonra herkes tarafından mutlak doğrularmış gibi kullanılmış olması da bu araştırmacıların verdiği bilgiler arasındadır. Mesela Fahri Unan, Kâtip Çelebi'nin okutulan derslerle ilgili verdiği bilgilerin birbiriyle çeliştiğini belirtiyor. Yine mevcut vakfiyelerde Semâniye medreselerinde okunması gereken derslerle ilgili böyle bir bilgi bulunmadığını ifade ediyor. Elimize ulaşan vakfiyelerde böyle bir kayıt yok diyor.

İhsanoğlu ayrıca medreselerde gerilemeye sebep olan etkenlerle ilgili olarak Koçi Bey'den, Lütfü Paşa'dan başlayarak devam eden gele-
nekteki "ilme rağbetin azalması, rüşvetin çoğalması" gibi şeylerin tek
başına okunmaması gerektiğini biraz da dışarıdan gözlemlerin de bu
durumu anlamaya yardımcı olması gerektiğini söylüyor. Ve o dönem-
lerde İstanbul'a gelen çeşitli seyyahların gözlemlerine de yer vererek
durumun hiç de öyle olmadığını, onların medrese öğrencileri üzerinden
gözlemlerini aktararak anlatmaya çalışıyor. Sonra merhum Cevat İzgi,
bu "ilimlerin izinin silindiği" kavramının yani "indirâs-ı medâris-i ulûm"
kavramının Kâtip Çelebi'den önce de, Kâtip Çelebi'den sonra da çok
kullanıldığını söylüyor. Yani bizzat İhsan Hocam bir makalesinde Kadı-
zâde-i Rûmî'nin de yani 1420'lerde "artık riyâziyâtla uğraşanlar kalma-
dı, bu iş bitti" diye hayıflanmasını yazıyor.

Fazlıoğlu: "inderese'l-ulûm" diyor.

Bulut: Evet. Mesela yine Kâtip Çelebi'nin kullandığı hendese bilen
müfti ile bilmeyenin durumu hakkındaki örneğin de daha önce Molla
Lütfi'de olduğunu Adnan Adivar belirtir. Taşköprülüzâde de bir cümleyle
değiniyor bu örneğe.

İhsan Hocamın bir makalesinde Kâtip Çelebi'ye yaptığı itirazı da, bi-
raz önce bahsettiğimiz paradigmayla ilgili. Aslında Kâtip Çelebi bir ta-
raftan kendi geleneğini keşfetmeye çıkarken öbür taraftan da tam bu
geleneğe nüfuz edememiş bir kişidir ki "dışarıdan"dır diyor İhsan Ho-
cam. Belki biraz sonra bunu daha iyi açar. Daha sonra bu kadar sahip-
lenilmesinin nedeni de belki dışarıdan oluşudur. Hilmi Ziya Ülken'lerin,
Adnan Adivar'ların onu bu kadar sahiplenmesi belki de onların da ken-
dilerini yine bu paradigmanın dışında görmesiyle alakalıdır, diyor. Peki,
kitapların kaldırılması söz konusu değil, bu da ortaya çıktı. Yazılan ma-
kalelerde, Mefail Hızlı'nın çalışmaları, Şükran Fazlıoğlu'nun yazdığı
makaleler, yine Cevat İzgi'nin Osmanlı medreselerinde çeşitli biyogra-
filerden yola çıkarak verdiği bilgilerde kitaplarının kaldırılmasının söz
konusu olmadığı anlaşılıyor. Daha sonra da, o dönemde de okutulmaya
devam edilmiş. *Fatih Vakfiyesi'*nde Fatih'in böyle bir nizamname hazır-
layıp "şu şu dersler okutulacak, şu öğrencilere şu dersler okutulacak"
dediği de söz konusu değil. Yani artık bu paradigma çok ciddi bir biçim-

de sarsıntıya uğradı. Hatta ne *Fatih Vakfiyesi'nde*, ne de Taşköprülüzâde'nin *Şakâyyık* adlı eserinde böyle bir bilgi yok. Biraz önce bahsettiğim Remziye Beksaç olmayan bilginin sonradan eklenmiş olabileceğini söylüyor. Ama bu vakfiye geleneğine ve kanununa aykırı bir şey. Yani sonradan vakfiyeye bu anlamda bir şey eklemek olabilir mi?

Fikret Sarıcaoğlu: Kanunen zeyl yapabilir. Ama kendi kendine değil, kadı huzurunda falan yapar.

Bulut: O zaman şu soruyu sormak lazım. Kâtip Çelebi'nin derdi neydi? Niye bunları söyledi? Kaldırılmadığı halde kitapların kaldırıldığından niye bahsetti? Burada belki haddimizi aşmak olacak ama benim tezim şu: Kâtip Çelebi'nin kanaati; daha önce geleneğimizi oluşturan, Gazzâlî, Razî, Şirâzî, İcî, Cürcânî, daha sonra Osmanlı'ya Fenarî'yle ya da Ali Kuşçu ve Kadızâdelilerle aktarılan o geleneğin bozulduğu yönünde. Yani "kelamî-irfânî geleneği" tekrar canlandırmamız lazım diyor ve bu geleneğe vurgu yapıyor. Ona göre bu gelenek bozuldu. Bunun ispatı ne? Bunun ispatı o devirde tam da çağında yaşamış olduğu medrese ve tekke çekişmesi. Yani Kadızâdelilerle Sivasîler arasında yaşanan ve uzun yıllar devleti de halkı da meşgul eden tartışma ve gerginlik. Vefatından bir yıl önce kaleme aldığı *Mîzânü'l-hakk*, tamamen bu tartışmanın bağlamıyla ilgilidir. Taraflar arasında tartışılan meseleleri ele alır ve ilginçtir tartışılan konulardan biri aklî ilimlerle ilgilidir. Çelebi de bu esere aklî ilimlerin lüzumunu anlatan bir mukaddimeyle başlar. "Bu gelenek bozulursa sonuç budur" diyor Kâtip Çelebi neticede. Bu meselelerin ancak hem aklî ilimleri hem de naklî ilimleri bilen bir entelektüel birikimle halledilebileceğini söyler gibidir. İlmîyenin ve devletin eski gücüne kavuşması için bu geleneği tekrar canlandırmak lazımdı ona göre. Hiç de söylenildiği gibi değil, aksine Çelebi tam da paradigmanın içinden konuşuyor. Bence Kâtip Çelebi geleneğe dönüşü savunan, asla kendi paradigmasının dışında bir arayış içinde olmayan, yine altın çağa dönülerek kurtuluşun mümkün olduğunu söyleyen bir durumdadır. Onun derdi kurumlardaki işleyişte meydana gelen aksaklıklar. Yoksa bu kurumlara yani medreseye karşı bir tavır içinde değildir.

İkinci olarak şunu söylemek mümkün: Onun söylediklerinin ilmî bir bakış ve arayış olmaktan ziyade sosyolojik ve siyasî bir bakış olduğunu söylemekte de fayda var. Yanılmıyorsam Mehmet Genç Hoca geçen gün

sempozyumda şunu söyledi: Kâtip Çelebi'nin yaşamış olduğu dönem Osmanlı'nın en buhranlı dönemlerinden biridir. İmparatorluk, hem bürokratik hem askerî hem de ekonomik olarak çok ciddi bir dönüşüm geçiriyor. Ve bu dönüşüm elbette acısız değildi. Ve Kâtip Çelebi tam bu dönemde yaşıyor. Bir bürokrat olarak Kâtip Çelebi'nin bunlardan uzak olması ve düşüncelerinde bunları yansıtmaması mümkün değildi diyorum ben. Tabii bu arada Çelebi'nin bürokrasi içinde yaşadığı sorunları, belli bir dönemden sonra kendisine iki defa yüklü miktarda miras kalınca artık işine hiç gitmeyişi unutmamak lazım. Yine ilmiyeyle sorunu var ve "Ketebeden Çelebi" diye dışlanıyor ilmiye tarafından. Onun eleştirileri değerlendirilirken sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için içinde bulunduğu bu kişisel şartlar da göz önünde bulundurulmalıdır.

Zannediyorum süremi bitirdim ama son olarak şunu ifade etmek isterim: Türkiye'de her kesimden ve görüşten insanın çizdiği -Osmanlı'yı bir insan resmine benzetirsek- bir Osmanlı resmi var. Bunlar birbirinden tamamen farklı olabiliyor. Ama bu farklı resimlerin hepsinde ortak bir şey var ki bütün resimlerde kafa yani Osmanlı'nın aklı belirsiz, muğlak. Eğer bu bölgeyi netleştiremezsek yani o "aklı" keşfedemezsek hiç-bir zaman Osmanlı'yı doğru anlayamayacağız. Dinlediğiniz için teşekkür ediyorum. Umarım faydalı olmuştur.

Son Söz

İhsan Fazlıoğlu: Üç konuşmacıya da teşekkür ediyorum. Gayet müstefit olduk; konuyla ilgili pek çok ayrıntıyı hatırladık. İzin verirseniz ben de kısa bir değerlendirme yapacağım:

Her âlimin bir amacı, bir maksadı var. Örnek olarak şu soruyu soralım: Takiyüddin Râsîd ilmî çalışmalarını niye yapıyor? Geçen senelerde yine burada yaptığımız panelde üzerinde durmuştuk: Özellikle astronomide *matematik dakikliği* yakalamak için. Bu amaç onun matematik çalışmalarının içeriğine de etki ediyor. Elbette kişisel, toplumsal ve siyasî koşullar da etkin; ama bir bilgin için hakikat cihetinden uğraştığı konunun teknik içeriği de belirleyicidir. Buna göre, Kâtip Çelebi'nin maksadı nedir? İyi bir entelektüel, donanımı çok yüksek bir insan, ama öncelikle bir bürokrat. Bu niteliklerin en önemli şahidi yazdığı eserler; başka söze hacet yok. Öyleyse tekrar soralım: Maksadı nedir? Bütün bu eserleri

üreten bir kişinin böyle bir arayışa girmesinin sebebi nedir? Bir yanıt denemesinde bulunmaya çalışayım: 1585 ile 1657 yılları arasına baktığımızda iki önemli sorun var Osmanlı'da: Birisi *iktisadî*, diğeri *siyasî* problem. Eşref Bey sunumunda bahsetti: İktisadî bunalım, gümüş, altın sorunu vs. Şunu eklemeliyiz: Özellikle Avrupa'da ateşli silahlara dayalı sürekli ordu kurulması ve tabyalı kale yapımının artması, Osmanlı fetihlerinde hem ateşli silah hem de yeniçeri sayısının çoğalmasını talep ediyor. Bu da ortaya masraf-yeni vergi-halk içinde isyan(celalî)-iç güvenlik için asker-yeni vergi... gibi bir döngüsel ilişki çıkartıyor. Bilindiği üzere, bu iktisadî bunalımın yarattığı sonuçlar dönemin *Islahatname* literatüründe sıkça işlenen konulardır. Devlet 1585'te girdiği bu bunalımdan ancak 1640'larda çıkabiliyor. Öte yandan, siyasî olarak ise saray ile bürokrasi arasında çatışmalar söz konusu. Bu da yine dönemin tarihine ilişkin verilen bilgilerden takip edilebilir. İktisadî ve siyasî bunalımın yanında, kısmen bunlardan daha da önemli olarak, belki bu ikisinin tetiklediği veya beslediği bir fikrî-dinî çatışma var; başka bir deyişle ortada bir *iman çatışması*; biraz hafifletelim bir *inanç çatışması* var. Bilindiği üzere bu çatışmanın aktörleri *Kadızedeliler* ile *Birgililer*... Elbette bu çatışmanın siyasî ve toplumsal yönleri de mevcut; zaten bu yönleri çatışmayı daha da derinleştiriyor. *Dünya görüşündeki, anlam-değer dünyasındaki* çatışma tarihî bağlamdaki diğer koşullarla birleşince kişiyi ciddi bir *arayışa* sürükler. Bu arayış, âlimseniz *hakikat*, devlet adamı, bürokrat iseniz *siyaset* düzleminde yürür. Benzer biçimde aynı yüzyılda Batı Avrupa'daki çatışmayı Descartes bir filozof olarak, hakikat düzleminde yürütmüş; "öyle bir sabit nokta(cogito) bulalım ki kuşkuyu(dobito), yani çatışmayı ortadan kaldıralım" demiş iken Fransız kralı siyaset düzleminde yürütmüş, çatışmalara siyasî ve iktisadî çözümler bulmaya çalışmıştır.

İşte, 1585 ile 1640 arasındaki bunalımlara ilişkin arayış da *hakikat* ile *siyaset* çerçevesinde yürümüştür. Nasıl çıkacağız veya nasıl kurtulacağız bu bunalımdan/bunalımlardan? Bu çerçevede Kâtip Çelebi'nin arayışı, hakikat yönü de bulunmakla birlikte, Emrullah Bey'in de ifade ettiği gibi toplumsal, büyük oranda siyasî bir arayıştır. Yine de vurgulamakta fayda var: Kâtip Çelebi sıradan bir bürokrat değildir; bilgiyle uğraşan bir kişi de olduğundan sorunların tarihî köklerine de yönelmiştir. Denebilir ki, Kâtip Çelebi'nin yapmaya çalıştığı da aslında kaybolmaya başlayan XVI. yüzyıl *Osmanlı kimliğinin* yeniden inşasıdır. Başka bir de-

yişle aslında bir bürokrat olarak Kâtip Çelebi, *Osmanlılığı* kurtarmaya çalışıyor. Bilindiği üzere Fatih'ten itibaren bir Osmanlı kimliği oluşmuş; ırkî, etnik bir kimlik değil; siyasî bir kimlik. Söz konusu dönemde bu siyasî kimliğin/mensubiyetin bizatihi kendisi ve koşulları aşınmaya, bozulmaya başlamış. XVII. yüzyılda bir kimlik, daha teknik bir tabirle bir *ben-idraki* bunalımı söz konusu; bu bunalımın aşılması; kimliğin inşası; dolayısıyla ben-idrakinin *yeniden tanımlanması* gerekiyor. Bu nedenle Kâtip Çelebi'nin arayışı ana-eksen itibarıyla siyaset üzerindedir; ancak bu siyasî arayışı ilimle, hakikatle beslemeye çalışıyor. Ya da o dönemde üretilen, özellikle Eşref Bey'in çok ayrıntılı üzerinde durduğu amelî hikmet/pratik felsefe geleneğinden istifade ederek arayışını temellendiriyor. Kullandığı kavramlar, atıf yaptığı kaynaklar bu konuda açık-seçik ip uçları veriyor.

Kendisine yüklediği vazife bu olunca, günümüzde Kâtip Çelebi prototipinin oluşturulmasında en büyük zaaf, kanımca, tam da bu noktada ortaya çıkıyor. Yani Kâtip Çelebi'yi, *hakikafın, ilmin* temsilcisi, kelimenin tam anlamıyla bir *âlim* olarak ele alıp incelediğimiz için hata yapıyoruz gibi geliyor bana. "Taş yerinde ağırdır" sözünün fehvasınca Kâtip Çelebi'yi yerine oturtursak, rahatlıkla diyebiliriz ki, gerçekten "Kâtip Çelebi de yerinde ağırdır". Kültür tarihimiz için çok büyük bir insan olduğu şüphesizdir; dolayısıyla sorun günümüzdeki imajında, kendisine yüklenilmek istenen misyonda düğümleniyor; daha doğrusu onun adı üzerinden savunulan fikirler sorun yaratıyor. Bu nedenle o imajın tashih edilmesi, yiğidin hakkının kendisine verilmesi gerekir. Günümüzde yapılacak işlere tarihten meşruiyet sağlamak için tarihî kişilerin ideolojik kullanımı tarihî bilgiyi tahrip eder. Kısaca böyle bir kullanımda *herkesin bir Kâtip Çelebi'si var*; ama *tarihin Kâtip Çelebi'si nedir?* Bu sorunun üzerinde durmak gerekir. Konuyu daha da açık kılmak için şöyle bir soru soralım: Niçin Kâtip Çelebi çok bilinir? Yalnızca eserlerinden dolayı mı? Hayır. Türkçe yazdığı için; eğer Arapça yazsaydı, eminim ki, kimse bu kadar tanıyamazdı Kâtip Çelebi'yi. Yeri gelmiş iken bir noktayı vurgulamama izin verin: Bizim düşünce geleneğimiz, beğenelim beğenmeyelim, sevelim sevmeyelim büyük oranda Arapça kaleme alınmıştır. Düşüncenin üst/yüksek dili Arapça'dır. Nasıl ki Newton, Latince yazmış diye bir İngiliz tarafından inkar ve ihmal edilemez ise, bir Türk bilgini de Arapça yazmıştır diye inkar ve ihmal edilemez. Acaba öyle mi? Bakalım

şimdi: Yunus Emre'yi herkes bilir; şiirleri dilden dile dolaşır. Niye? Türkçe yazdığı için. Aynı dönemlerde yaşadığı halde niye Davud Kayserî bilinmiyor? Arapça yazdığı için. Aslında Yunus Emre'nin şiiri, Davud Kayserî'nin temsil ettiği yüksek kültürün bir alt seviyedeki temsilidir o dönem için. Herkes Yazıcızâdeleri bilir: *Ahmediye*, *Muhammediye* meşhurdur. Ancak yine o dönemlerde yaşamış Molla Fenarî pek bilinmez. Niçin? Çünkü Molla Fenarî, Arapça yazmıştır. Veya Birgili Mehmet Efendi tanınır, *Vasiyetname* adlı eseri başta olmak üzere. Peki niye aynı dönemlerde hayat sürmüş Takiyuddin Râsîd'ı pek az insan bilir. Daha geç tarihlere ait bir örnek verelim: Erzurumlu İbrahim Hakkı denince pek çok kişiye tanıdık gelir bu isim; hele *Marifetname*, kutsal bir kitap gibi okunur. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Marifetname*'si XVIII. yüzyıl düşünce hayatının alt seviyede bir temsilidir. Çünkü İbrahim Hakkı taşrada yalnızca müderris değil aynı zamanda mürşit; insanları irşat etmek zorunda; kısaca derdi farklı. Peki aynı dönemde yaşamış Gelenbeli İsmail Efendi, İbrahim Hakkı kadar bilinir mi? Büyük bir mantıkçı, matematikçi, metafizikçi... Hayır; çünkü Arapça yazmış. Öyle ki, *Hisabül-kusur* adlı eseri daha iyi bilinir, çünkü Türkçe...

Bu uyarıyı dikkate alarak Kâtip Çelebi'nin dönemine bakalım, kimler yaşamış? Osmanlı döneminin en büyük kimyacısının/simyacısının ölüm tarihi 1608; hemen Kâtip Çelebi'den önce; Kâtip Çelebi'nin doğumu 1609 olduğuna göre. Ömer Çullî, matematikçi, ölümü 1613. Ali Efendi, Türkiye Türkçe'siyle en önemli matematik eseri *Tuhfe*'i kaleme alan kişi; ölümü 1614 ve genelde Türkçe yazdığı için herkesin bildiği İsmail Ankaravî (ö. 1631). Kâtip Çelebi'yle çağdaş olan, belki Anadolu'nun dışında ama Osmanlı coğrafyasının içerisindeki adlara bakalım: Mısır'dan Muhammed Şabramallî (ö. 1623), matematikçi, fakih; Mekke'den İbn Cemal Mekkî (ö. 1662)... XVI. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'dan matematikçi Ramazan Cezerî. Şirvanlı Şemsettin İtakî (ö. 1632 civ.) anatomi konusunda çalışmış; Emir Çelebi (ö. 1638); Osmanlılarda kimyevi tıp dediğimiz tıbb-i cedid geleneğini başlatanlardan birisi İbn Sellum (ö. 1670). Kâtip Çelebi'nin çağdaşı, eserlerinden yararlandığı kelamcı Mehmet Emin Şirvanî; oğlu mantıkçı Fethullah Şirvani... Bunlar biliniyor mu? Bilinmiyor. Çünkü bu adların eserleri büyük oranda Arapça... Kendi düşünce tarihimizi bugünkü kalıplardan hareketle şizofren bir biçimde bölemeyiz; Türkçe yazarlar ve yazamayanlar diye. Tarihin ruhu-

nu dikkate alarak bu durumu kabul etmek zorundayız. Dediğimiz gibi aynı dönemde Avrupa da büyük oranda Latince yazıyordu. Almanca felsefe dili olmaya C. Wolff (ö. 1744) ile başladı, I. Kant'la (ö. 1804) belirli bir seviyeye vardı. Bir eserin Türkçe olup olmaması muhatap kitleyle ilgilidir: Kâtip Çelebi'nin muhatap kitlesi bilginler değil, devlet görevlileridir; yani devlet bürokratları; onların çoğu Arapça bilmez. Kısaca muhatap kitle Türkçe bildiği için Kâtip Çelebi de eserlerini Türkçe kaleme alıyor. Ama *Keşfü'z-zünûn*'a bakalım; dili Arapça; çünkü muhatap kitlesi ulema... Bu büyük eser, büyük emek, nazarî açıdan İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinden, İbn Ekfanî'nin *İrşad*'ından; ayrıca Molla Lütüfi, Taşköprülüzâde, Mehmet Emin Şirvanî gibi pek çok ismin eserlerinden beslenmiştir. Bu nedenle Arapça'sı da bir tür *derlemedir*.

Kâtip Çelebi, Fikret Bey'in dile getirdiği gibi, 20 küsur yaşından sonra ilme başlıyor. Bilindiği üzere, Osmanlılarda ilme başlama açısından bu yaş oldukça geçtir. Elbette Kâtip Çelebi, olağanüstü ilgi ve yeteneğiyle hem dışarıdan özel ders alarak hem de gayretiyle kendini yetiştiriyor. Okuduğu ve kaleme aldığı eserler bu ilmî birikimi gösteriyor. Ancak bilginin holistik karakteri dikkate alınırsa bu tür yetişme tarzı farklı bakmayı sağladığı oranda mevcut düşüncenin kavramsal yapısına nüfuz etmeyi engeller. Nitekim Eşref Bey'in gösterdiği çizimlerde, Kâtip Çelebi'nin kadim felsefî kavramları kullanımının çok dakik olmadığı söylenebilir. Yine örnek olarak, Adnan Adıvar'ın da işaret ettiği gibi, Kâtip Çelebi'nin "İşrakî mezhep" anlayışı tarihî vakıya uygun değil. Çünkü, İşrakîlik, "bilgiyi herhangi bir peygamberin vahyine müstenit olmaksızın keşifle elde etme uğraşısı"na verilen addır. Kâtip Çelebi dindar bir insan; bu anlamda İşrakî olmadığına göre, başka bir şey kast ediyor olmalı. İster tepkisel ister Sivasî ile Kadızâde arasındaki çatışmayı dengeleme açısından kullanılsın, kavramın mısradaki açısından doğru değil. Kısaca, demek istediğim, pek çok kavram konusunda sorunla karşılaşıyoruz Kâtip Çelebi'de. Bu onun sorunu değil; öyle olsaydı otobiyografisini kaleme almazdı; "ben buyum" diyor zaten. Problem onu yanlış yorumlayanlarda. Nitekim Emrullah Bey'in vurguladığı gibi, Kâtip Çelebi, mevcuda karşı değil, onun işleyişini beğenmiyor. Bu nedenle mevcudu değiştirmeyi, yıkmayı değil, daha iyi işletmeyi hedefliyor. Dediği şu: Sahip olduğumuz gelenek hakkıyla uygulanırsa sıkıntıları aşarız; bizim ihmal ettiğimiz geçmişte kurulan sistemi iyi işleteme-

mek... Bu konuda söyledikleri de tarihî açıdan doğrudur. Örnek olarak: XVI. yüzyılda matematik, astronomi, coğrafya gibi sahalarda kaleme alınan eserlerin sayısı ile XVII. yüzyılda kaleme alınan eserlerin sayısı karşılaştırdığımızda XVII. yüzyılda, mevcut siyasî, iktisadî sıkıntılar ile demografik gelişmeye paralel bir düşüşün olduğu rahatlıkla görülebilir. Bu düşüş, mevcut sistemin yapısal yetersizliğinden değil tarihî şartlar dolayısıyla iyi işletilememesinden kaynaklanıyor Kâtip Çelebi'ye göre; iyi işletilirse üretim de yeniden artacaktır. Onun öngörüsü XVIII. yüzyıl Osmanlı felsefe-bilim hayatı dikkate alındığında doğru çıkmıştır. Bu cümleyi, Kâtip Çelebi'yi çöküş edebiyatı için kullananlara karşı tersinden de okuyabiliriz: Osmanlı ilmî hayatı XVIII. yüzyılda çökmemiş, tersine atılım içerisine girmiştir: **Matematik**: XVI. yüzyılda 81, XVII. yüzyılda 70, XVIII. yüzyılda 121; **Astronomi**: XVI. yüzyılda 100, XVII. yüzyılda 82, XVIII. yüzyılda 112; **Coğrafya**: XVI. yüzyılda 42, XVII. yüzyılda 24, XVIII. yüzyılda 47; **Doğa Felsefesi**: XVI. yüzyılda 61, XVII. yüzyılda 108, XVIII. yüzyılda 70 eser kaleme alınmıştır. Doğa felsefesindeki farklılık ayrı bir tartışmanın konusudur.

Şimdiye değin söylenenleri dikkate aldığımızda sorunun, Kâtip Çelebi'nin bizatihi kendisinden değil, farklı maksatlarla kendisinden bağımsız üretilen imajlarından kaynaklandığı rahatlıkla söylenebilir. Bir örnek vermek gerekirse: Kâtip Çelebi devrimci, Osmanlı aydınlanmasının öncüsü gibi sıfatlarla nitelendiriliyor. Her şeyden önce Kâtip Çelebi muhafazakar bir düşünür, devrimci değil; bir şeyi devirmenin peşinde değil, tersine kadimi ihya etmenin peşinde... İkincisi aydınlanma düşüncesi, Batı Avrupa'da 1750'de başlıyor; yani Kâtip Çelebi'nin ölümünden yaklaşık 100 yıl sonra... Bu tür okumalar "aşağılık psikolojisi" kokuyor açıkçası. Elimde Fikret Bey'in hazırladığı metinde Batılı ve Türk araştırmacıların Kâtip Çelebi hakkında söylediklerinin bir derlemesi var. Vurgu şu: Kâtip Çelebi büyük adam; çünkü Garb'ı biliyor, takip ediyor, dikkate alıyor. Bunu diyenler Kâtip Çelebi'yi değil aslında, kendilerini övüyorlar: Biz büyük adamız çünkü Batı'yı biliyoruz; dikkate alıyoruz; taklit ediyoruz. Ne diyelim; kolay gele! Aşağılık psikolojisinin şahı-kası. Bakınız, Bernard Lewis bile, "Kâtip Çelebi XVII. yüzyılda yaşamış en büyük Müslüman âlimlerden biridir" derken Niyazi Berkes "Osmanlı tarihinin en büyük bilginidir" diyor. Böyle şey olur mu? Davud Kayserî, Hacı Paşa, Mehmed Fenarî, Hocazâde, Fethullah Şirvanî, Ali Kuşçu,

Mustafa b. Ali Muvakkıt, İbn Kemal, Seydî Ali Reis, Takıyüddin Râsıd, Ali Efendi vb.lerini ne yapacağız? Kendisinden sonra yaşıyan bilginleri hiç saymıyorum. Açıkça söyleyeyim: Osmanlı felsefe-bilim tarihi açısından Kâtip Çelebi değerlendirmeye bile zor girer, o dönemin şartları ve felsefe-bilim paradigması açısından elbette. Çünkü medresenin derdi *hakikattir, siyaset* değil... Hiçbir felsefe-bilim sistemi zafer kazanmak zorunda değildir. Hiçbir hakikat teorisi savaş kazanmaz. Öyle olsaydı Moğollar İslam dünyasının kalbine, Bağdat'a girdiği zaman, İslam medeniyeti bir şey yapardı. Filozofları, Kelamcıları, matematikçileri, astronomları, büyük düşünürleri vardı; Moğolların neyi vardı? Ne Fahrettin Razî kurtardı, ne Kemalettin b. Yunus; ne Ebherî'nin felsefesi, ne Urdî'nin yeni astronomisi. Demek ki tarihî bağlam içerisinde düşünmek gerek. Sanaî devrimi sonrası kavramlarla öncesini yorumlamak son derece yanlış. Bu tür görüşleri okudukça İbn Haldun'un *Mukaddime*'yi boşuna yazdığını düşünmemek elde değil.

Tam bu noktada şuna işaret etmeliyim: Kâtip Çelebi *tasvirî ilimlerle* uğraşmış bir insandır. Coğrafya tasvirî bir ilimdir; nazariyatı astronomi ilmine girer o dönemde. Tarih de o dönemin ilmî anlayışında tasvirî ilimdir. Kâtip Çelebi hiçbir mantık kitabı, Kelam eseri kaleme almamıştır; hedefi açısından gerek de yoktur. Elbette dinî, siyasî ve toplumsal sorunlar açısından Kâtip Çelebi tasvirî ilimlerle uğraşmıştır; bu nedenle nazariyatçı değildir; dolayısıyla medrese bağlamında değerlendirilemez. Peki bu bir zaaf mıdır? Hayır. Kanımca, Kâtip Çelebi tarihimizde tasvirî ilimlerin bir devletin bekası için ne kadar elzem olduğunu anlayan ilk kişidir. Böyle bir karşılık ne Yunan'da ne de İslam geleneğinde mevcuttur. Bu durum, özellikle yeni dünyanın keşfiyle Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Hakikat *metafizik illele* uğraşır; tasvirî ilimler ise *fizikî sebeple*... Nitekim Kâtip Çelebi de sıkça *sebepe* kelimesini kullanıyor. İlet, hakikate taalluk eden bir terimdir, Mantık da orta-terim adını alır; bazen hüviyet ile, bazen suret ile ilgilidir; kısaca külliyat-i hamse alfabe-siyle okunan bir düşüncenin anahtar kavramlarından. Hakikat'in bilgisi neyi sağlar? *Saade*fi... Kâtip Çelebi'nin derdi ne? *Kurtuluş*. Felsefenin, hikmetin, medresenin *kurtuluş* diye bir derdi yok... Kadim dönemde, bir savaşta hangi ordu yenersen ulema o tarafa geçer; ulemaya kimse dokunmaz; çünkü onların derdi kim kazanmış, kim kaybetmiş değildir. Timur, Ankara savaşını kazanınca, Osmanlı ordusundaki bil-

ginler Cezerî, Kadızâde vb. Timur'la beraber Semerkant'a gittiler. Bu o çağın ruhuna uygundur. Batı'da da benzer durum söz konusudur; yalnızca bizde değil. Dolayısıyla müderrisler, filozoflar, *kurtuluş* peşinde değil, *hakikat* peşindedir. Hakikatin sonucu saadet nazarı ve amelî kuvvetlerin tekamüle erdirilmesiyle kazanılır. Tam burada hiç sevmediğim bir şey yapayım ve bir vecizeyle durumu özetleyeyim: Kâtip Çelebi, geleceğimizde, *metafizik illet* yerine *fizik sebep* kavramını merkeze alarak siyaseti, toplumu önceleyen ve *kurtuluşu* amaçlayan bir düşündürdür. Bunu sistematik bir biçimde yapan ve bunu yaparken de klasik ilmî birikiminden alabildiğine istifade eden bir insandır gibi geliyor bana. Elbette bu bir yorum ve her yorum gibi gerçekliğin yalnızca bir kısmını aydınlatılabilir; bu nedenle de başka yorumlar eşliğinde tartışılabilir.

Son olarak dediklerime bir örnek vereyim ve bitireyim: Kâtip Çelebi, Ali Kuşçu'nun *el-Muhammediye fi el-hisab*'ına bir şerh yazmaya kalkışmıştır. Bu şerhin bizzat kendisi tarafından tebyiz edilmiş kısmını çalıştık ve yayımlanmak üzere verdik. Bilebildiğim kadarıyla, Ali Kuşçu'nun öğrencisi Gulam Sinan ve torunu Mirim Çelebi böyle bir şerh yazmak için söz vermişler ancak yerine getirememişlerdir. Kâtip Çelebi'ye kadar da hiç kimse şerh yazmadı *Muhammediyye*'ye. Hem *Mizânü'l-hakk*'ta verdiği bibliyografyasında hem de *Keşfü'z-zünûn*'da diyor ki Kâtip Çelebi: "*Muhammediyye* en mükemmel hesap kitabıdır". Bu nedenle de öğrencilere bu kitabı okutmuş. Şimdi, bugün biliyoruz ki *Muhammediyye* talimî açıdan son derece yetersiz bir kitaptır; yani pedagojik değildir. Fatih'e, Semerkant'tan gelen bir âlimin hediye kabilinden yolda yazdığı özet bir kitaptır. Osmanlı medreselerinde kendi döneminde Bahaeddin Amilî'nin, İslam medeniyetinde yazılmış en talimî matematik kitabı *Hulasatü'l-hisab*'ı okutulurken Kâtip Çelebi niye onu hiç önemsemeden, atf yapmadan Ali Kuşçu'nun *Muhammediyye*'sini en büyük matematik eseri olarak dikkate alıp okutuyor ve şerhe kalkışıyor. Bunun siyasî bir nedeni yok ise –ki olabilir-, ancak geleneği bilmemekle izah edilebilir. Öte yandan *Muhammediyye*'nin içerdiği yeni unsurları anladı mı Kâtip Çelebi? Elimizde şerhinin tamamı olmadığından kesin bir şey söylenemez, ancak farkında olsaydı eseri överken bunu dile getirirdi; *Muhammediyye*'nin sayı tanımı ile müspet ve menfi sayı kavramsallaştırması... Kısaca demek istediğim şu: Sorunlar Kâtip Çelebi'nin yerinin yanlış tayin edilmesinden ortaya çıkıyor. Yeri doğru

tain edilirse ne kadar büyük bir insan olduğu rahatlıkla anlaşılır. Muhalles eseri *Keşfü'z-zünûn* ve *Süllemü'l-vusûl* olmadan İslam medeniyetine ilişkin hiçbir ilim araştırması kolaylıkla yapılamaz. *Cihannüma* olmadan XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyası bilinemez. *Düstürü'l-amel* olmadan o dönemdeki iktisadî problemler kolayca tespit edilemez. *Mizânü'l-hakk* olmasa dönemin Osmanlı toplumun sosyal, dinî, siyasî sorunları rahatlıkla tartışılmaz. Diğer eserleri için de benzer şeyler söylemek mümkün. Bu eserlerin her biri Kâtip Çelebi'yi *büyük adam* kılar. “Bir kişiye şair demek için bir beyit yeter” cümlesinin fehvasınca bu eserlerden her biri Kâtip Çelebi'ye değer vermek için yeter. Öyleyse Kâtip Çelebi niçin yanlış yere konuluyor? Emrullah Bey'in dediği gibi: Kullanım için. Tanzimat, Meşrutiyet ve özellikle Cumhuriyet döneminde yapılması gereken işlere *tarihî meşruiyet* sağlamak için. Kanımca buna artık gerek kalmadı. Cumhuriyet kuruldu; oturdu; hepimiz Cumhuriyet'in sahibiyiz... Artık bu yargının ilmî açıdan *tashih edilmesi* elzemdir. İşte bu anma toplantısının bu tashihe vesile olmasını diliyorum, *herkesin kendi Kâtip Çelebi'sini tarihteki Kâtip Çelebi adına terk etmesini* bekliyorum, katılan hocalarıma ve dinleyen arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.